

ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Анатолій Магула

●

МЕНА – МІСТО ДАВНЄ, СІВЕРЯНСЬКЕ (щодо висвітлення історії давнього населеного пункту в публікаціях О. Салтана)

У статті аналізуються наукові праці кандидата історичних наук О. Салтана, автор робить деякі зауваження та уточнення щодо певних моментів, що стосуються дослідження історії виникнення міста Мена, висвітлені істориком у його попередніх публікаціях. Фактично стаття є продовженням дослідницької роботи з вивчення історії виникнення та розвитку населеного пункту.

Стаття спрямована на доведення факту давнішого заснування Мени.

Ключові слова: юхнівська культура, зарубинецька культура, пеньківська культура, колочинська культура, роменська культура, волинцевська культура, слов'яни, анти, сіверяни, городища, Мена, Хоробор, Менський музей.

Так сталося, що місто Мена Чернігівської області і столиця Білорусі Мінськ мають практично одну й ту ж офіційну дату заснування – 1066 (1067) рік. О. Салтан у журналі «Сіверянський літопис» в статті під назвою «Урустай – «князь» менський» заперечує те, що Мена станом навіть на 1408 рік була містом. У заголовку слово «князь» він узяв у лапки, а сам населений пункт назвав селом, заперечивши існування його як міста не лише в період Київської Русі, але й у часи згадки про менського Урустая за 1408 рік [1, с. 6 – 7]. Цю ж свою думку він також відобразив ще раніше в своєму науково-документальному нарисі «Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі», що був виданий досить обмеженим тиражем [2]. Серед менської спільноти статті О. Салтана викликали нерозуміння. Будучи патріотами свого райцентру, меняни не сприйняли публікації належним чином, не повіривши, що Мена виникла як село і не була давнім і славним містом часів Київської Русі.

Справді, можна погодитись із О. Салтаном лише в тому, що вищезгаданий населений пункт навряд чи могли заснувати як якийсь серйозний торговий центр. Саме розташування для ведення торгівлі надто незручне, про що міркує і сам О. Салтан у «Сіверянському літописі» в статті під назвою «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени». Автор слушно зауважив, що для торгівлі «раціонально було б влаштувати торгово-обмінний пункт у гирлі р. Мена, поблизу сучасного села Максаки, куди б приїжджали і припливали жителі краю з метою продажу або придбання того чи іншого товару» [3, с. 100]. Але дослідник не пояснив, чому саме в районі Максаків, а не Осьмаків чи Дібровка? Адже в Максаках немає гирла річки Мени, воно розташоване поблизу с. Дібровка.

Свого часу у вітчизняній історіографії побувала певна переоцінка торговельного фактора [4]. Історики-норманісти стверджували пріоритет скандинавів у заснуванні

© Магула Анатолій Валерійович – учитель історії, географії та правознавства Данилівської ЗОШ І – ІІ ступенів Менського району.

міст на Русі – їх заходом уздовж Дніпровського басейну виникли укріплені табори, які швидко стали центрами обмінної торгівлі [5]. В. Й. Ключевський, С. М. Середонін і ряд інших істориків висунули тезу про те, що східнослов'янські міста виникли переважно завдяки торгівлі зі Сходом. У результаті, крім різних предметів розкоші і прянощів, на Русі з'явилася велика кількість срібла, переважно монетного. Дослідники вже неодноразово відзначали, що для народів Русі найдавнішими монетами були арабські дірхеми, які співвідносились з гривнами, ногатами і кунами. Концентрація їх у міських центрах була особливо значна – в Києві знайдено понад 11 тисяч монет [6]. На території Мени таких знахідок ми не знаємо.

Чи була Мена містом від початку свого виникнення? Чи вона заснована як село, а вже потім перетворилася в місто? Д. Я. Самоквасов заперечував літературну теорію, за якою всюди і завжди хутори передували появі поселень, а поселення – містам. Навпаки, факти з історії поселень осілих народів Греції, Італії, Галлії, Німеччини, Лівонії та інших давніх держав доводять, що обживання територій починалось групою скупчених одна біля одної будівель, обнесених навколо загальним укріпленням. І в цьому плані слов'яни не були винятком [7]. Отже, Мена аж ніяк не могла бути селом, як про це пише О. Салтан [8, с. 6].

Стверджуючи одне, науковець в інших своїх публікаціях заперечує сам себе. У науково-документальному нарисі під назвою «Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі» він пише наступне: «*Розташовані усі городища у вигляді асиметричного воєнно-стратегічного трикутника. Феськівське, Менське, Величківське, Киселівське городища знаходяться на одній лінії цього «трикутника» вздовж р. Мена, Макошинське – з іншого боку. Таке розташування вказаних городищ вказує на їх давнє походження, виходячи зі специфіки їхнього розташування та масштабів. Ці городища виникли ще в часи перебування тут племен роменської культури VIII – X ст.*» [9, с. 152]. Таку ж думку автор виклав і в «Сіверянському літописі» у своїй статті під назвою «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени» [10, с. 100]. Однак видно, що автор при її написанні не мав даних з археології, тому не визначив навіть приблизного датування городищ на території Менського району. Звідки О. Салтан узяв інформацію про те, що ці городища роменської культури у наших краях виникли у VIII – X ст., невідомо, адже більшість з них з'явилися не раніше IX ст., а VIII століттям в районі датується лише одне – городище «Замок» на території с. Волосківці, на лівому березі р. Дягова. Тут були справді виявлені матеріали роменської культури та давньоруської доби [11].

Якщо ж говорити про те, чи могла Мена бути заснована як місто в часи, коли почали з'являтися перші міста, то на основі фактів, що ґрунтуються перш за все на результатах археологічних досліджень, можна досить упевнено стверджувати, що вона була «городком» (чи градом) і аж ніяк не селом, як про це пишуть деякі науковці. Більше того, такі невеликі укріплені городища першопоселенців з'являлися на нових, неосвоєних землях навіть раніше, ніж сільські поселення. Хоч можливо, що в соціально-економічному плані такі невеликі за своїми розмірами «гради» все ж більше тяжили до села, аніж до міста, а за своїм призначенням були лише оборонними фортецями, з яких майже завжди розвивалися і повноцінні в соціально-економічному відношенні міста. На Русі, як загалом і в усій середньовічній Європі, поселення розрізнялися тільки в силу їхньої укріпленості: якщо населений пункт має оборонні укріплення – це «город» або «град», якщо не має – то це вже село [12]. Безпосередніми попередниками руських міст раннього середньовіччя були укріплені святилища та убжища типу дитинця або кремля, які зводили жителі низки сусідських поселень, розкиданих посеред полів і лугів [13]. У літопису нова форма поселень дістала назву «град», однак це визначення не розкриває соціальної суті цих населених пунктів. Свого часу П. М. Третяков вжив щодо них дуже влучний термін «ембріон міста» [14]. Давні слов'янські міста виникали не поодиноці, кожне окремо, а цілими групами, як союзи міст, одночасно з появою міських общин, племен і племінних князів, і саме цим можна пояснити значну кількість городищ у Менському районі [15]. Слід зазначити, що в цій статті нас будуть цікавити не всі, а здебільшого ті городища, що були розташовані вздовж річок Мена і Дягова. Аналізуючи публікації та музейні

матеріали, приходимо до висновку, що всі городища на цих водних артеріях теж виникли групами і майже одночасно.

У Менському районному краєзнавчому музеї ім. В. Ф. Покотила в експозиції знаходиться так звана «Археологічна карта Менського району», на яку нанесено аж 11 городищ по річках Дягова і Мена. Важко сказати, на основі яких даних вона була складена, однак, якщо довіряти їй, можна зробити наступні висновки. Згідно з цією картою, найраніше, приблизно в період з VIII по X ст., на території Менщини виникли такі городища: Менське, Киселівське, Лісківське, Волосківське, Дягівське, Макошинське, Слобідське та в урочищі Бурімка. Відносяться вони до періоду ранніх слов'ян, тобто це період приходу племені сіверян у наші краї (VIII – IXст.) [16]. Наляжать ці городища до роменської культури. Племенами, яких відносять до неї, були сіверяни, які в свою чергу мали якимсь певне відношення до антського союзу племен, що існував з кінця IV до початку VII ст., про що буде йти мова нижче [17]. Утім, варто зробити зауваження щодо вище згаданої карти в цьому самому Менському музеї. Справа в тому, що його експозиція вже досить тривалий час не оновлювалася, а сама карта була складена, мабуть, ще покійним директором музею, ім'я якого він зараз носить. Зробивши деяку звірку з іншими матеріалами з археології, можна зробити висновок, що дані цієї карти застаріли, як і вся експозиція [18]. Навіть при першому погляді видно, що городища й поселення позначені не точно, багато плутанини. Городищ, позначених на цій карті, чомусь виявилось майже в два рази більше, ніж їх є в реальності. Можна навести хоча б приклад одного з неіснуючих таких поблизу села Осьмаки Менського району. Перше, що викликає подив при погляді на карту, – це позначене на ній городище періоду Київської Русі. Добре знаючи місця в околицях цього села, важко було зрозуміти, де саме знаходиться городище, адже місцевість тут повсюди майже абсолютно плоска і тому зовсім не могла підходити для влаштування якогось укріплення. Виявилось, що справді ніякого городища часів Київської Русі тут немає і ніколи не було, зате недалеко від ферми є поселення цього періоду (XI – XIII ст.) [19]. Можна навести й ряд інших неспівпадінь, про які буде йти мова нижче. Отож користуватися цією картою можна хіба що під час проведення екскурсій, однак писати наукові праці, спираючись на її помилкові дані, не слід.

Тепер варто дослідити низку питань, що стосуються наших далеких предків – антів. Антські пам'ятки в Україні – переважно прикраси до одягу й кінської зброї зі срібла, бронзи й білого металевого сплаву, пізніше – бронзові прикраси (найбільше фібули) з виїмчастою емаллю, центр виробництва яких був у Києві, є типовими знахідками на городищах роменського типу [20]. Торгівля в Мені, як і в інших подібних містах, все ж існувала з давніх часів, про що свідчить виявлення під час копання торфу в заплаві р. Мена носової частини якогось великого судна, а також предметів антського типу: бронзові браслети з потовщеними краями, бронзовий кинджал та пальчаста фібула з виїмчастою емаллю (VI – VII ст.), що нині прикрашають експозицію Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Ф. Покотила [21]. На жаль, тільки прикрашають, адже музейна наукова робота з використанням цих експонатів за кілька десятиліть так і не просунулася вперед. Варто зазначити, що жодних залишків знайденого судна чи хоча б їх фото або бодай якихось відомостей про розміри цієї частини, за якими можна було б встановити реальний розмір і всього судна, в Менському музеї немає. Отож нам залишається вірити публікаціям краєзнавця Д. Калібаби і тодішнього директора музею В. Покотила. Ці бронзові знахідки відносяться до предметів антського типу, з якими частково пов'язана і культура роменського типу, про що ми будемо вести мову нижче. Роменську культуру ще часто називають «культурою городищ» і вона безпосередньо стосується племені сіверян [22].

Отож вищеназвані знахідки антського типу в експозиції Менського музею можуть, а точніше могли б стати переконливими доказами давнього існування міста, а особливо того, що Мена аж ніяк не могла бути селом. Адже великі судна навряд чи заходили б торгувати у якомусь невеличкеселенні, а згадані вище бронзові знахідки, що є окрасою експозиції, не були товаром, що користувався попитом у сільського населення, а скоріше – предметами розкоші міських жителів, про що стверджувала колишній директор Менського музею Г. Ф. Сироткіна [23].

Варто сказати, що не існує єдиної думки щодо того, які племена варто відносити до антів. Утім, належність їх до слов'ян є доведеною. Візантійський хроніст Йордан сповіщає, що у VI ст. вже існували три різні гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавіни (Подунав'я) [24]. Наприклад, С. М. Соловійов вважав, що анти – це слов'янські племена уличів і тиверців, які мали безліч городів на півдні України (Подніпров'я, пеньківська культура) [25]. М. С. Грушевський вважав антів взагалі предками усіх українців [26]. Загалом намагання відносити антів до якогось конкретного племені або належність до якоїсь певної археологічної культури не зовсім однозначне, оскільки такого племені, як анти, скоріше за все взагалі не існувало. Це був лише тимчасовий військовий союз різних племен, що існував певний проміжок часу і у який, на рівні зі слов'янами, частково могли входити навіть якісь інші, неслов'янські племена. А отже, складно визначити напевно етнічну приналежність антів, використовуючи лише археологічні дані [27].

Зважаючи на зв'язки слов'ян з тюркським світом, взяти хоча б той приклад, коли тюркомовні гунни були союзниками антів у війні з готами, пояснення етноніму «анти» саме тюркською мовою є цілком логічним [28]. Але якщо зважати на те, що згадки про антів були ще до появи гуннів, то тюркська версія походження їхньої назви навряд чи є вірною. Етнонім «анти» (грец. Ἄνται, лат. Antae), ймовірно, не був самоназвою, оскільки він відомий тільки з візантійських джерел. На думку лінгвістів, це слово – іранського походження і означає людей, котрі перебувають на окраїні, на рубежі Візантії [29]. Професор В. Седов висунув думку, що анти були іранізованими слов'янами, які увібрали в себе залишки скіфського та сарматського етносів [30]. Археологічним еквівалентом антів прийнято вважати людність, що створила пеньківську археологічну культуру, до якої відносять уличів і тиверців [31]. В. Седов вважав, що початок формування антів, як окремого діалектного племінного угруповання слов'ян, пов'язаний з черняхівською культурою, яка насправді була складним поліетнічним формуванням, куди входили місцеве скіфо-сарматське населення, гето-дакійські племена Дунайсько-Дністровського басейну пам'ятники типу прага-пеньківка досягають Посейм'я [32]. Беззаперечні антські знахідки, що були виявлені румунськими і болгарськими археологами на Дунаї, виявилися ідентичними українським [33]. У антів високого рівня досягло ужиткове мистецтво, особливо – в ювелірному ремеслі. Їх своєрідна, яскрава культура була одним з компонентів при формуванні у пізніші часи давньоруської культури. Анти мали економічні стосунки з віддаленими країнами, в тому числі – з Римською імперією, Візантією (проти якої вони також і воювали). Їх торгівля з Римською імперією простежується на підставі численних знахідок на території антських земель римських речей (амфори, скляні та металеві вироби тощо), а також срібних римських монет [34].

Проте торгували наші предки, що проживали на території Менського району, ще задовго до появи антів в історії. Про розміри слов'янського експорту сільськогосподарської продукції II – IV століть н. е. можна судити з великої кількості скарбів римських монет у місцях розселення наших предків, що досить часто зустрічаються і на території Чернігівщини. Чи не яскравий доказ – знайдений у 1895 році на території смт Стольне Менського району скарб римських монет II ст. н. е. [35]. Можливо, його тут закопали ще племена зарубинецької культури, що торгували з римлянами. Особливо посилювалися зв'язки Риму з народами Східної Європи за імператора Марка Ульпія Траяна (98 – 117 рр. н. е.), коли римляни підкорили всю Дакію і змусили її населення говорити на «ромейській», латинській мові. Імперія стала безпосередньою сусідкою слов'янських земель, де завдяки цьому знову відродилось експортне землеробство, до того ж у великих обсягах. Як бачимо, торгівля в наших краях велась іще задовго до виникнення хазарії, арабського халіфату, і першими монетами, якими користувалися наші предки, були не арабські, а римські. Отож з давніх давен слов'яни спочатку мали економічні зв'язки із Заходом, а не Сходом [36].

Перший, хто почав писати ґрунтовні наукові праці з історії Мени, – кандидат історичних наук Олександр Салтан, який піддав критиці попередні публікації кра-

єзнавців В. Покотила і Д. Калібаби. Хоча до їхніх статей є певні зауваження, але саме вони започаткували до вивчення історії Менського краю. Віддаючи Салтану належне, все ж варто зауважити певні важливі моменти, де автор не зовсім правий. У своїх працях О. Салтан надто багато уваги приділяє якимось міфічним меланхленам та племенам юхнівської культури. Зокрема, в № 2 за 2015 рік журналу «Сіверянський літопис», у статті «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени» він пише наступне: «*Виходячи зі специфіки розташування та масштабів, ці поселення виникли ще в часи перебування тут племен роменської і головним чином юхнівської культури (VII – I ст. до н. е.)*» [37, с. 100].

Але науковець чомусь взагалі не пише про інший проміжок часу між юхнівською (VII – I ст. до н. е.) і роменською (700 – 1000 рр. н. е.) культурами, адже він тривав більше ніж 800 століть. Зважаючи на те, що східні слов'яни оселилися в Чернігівських краях досить пізно, то цей проміжок буде іще довшим. Цей дуже тривалий період часу в нашій історії чомусь не зацікавив автора, тому його висвітлення лишилося відкритим. Проте автор статті «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени», перескочивши майже через ціле тисячоліття, робить надто сміливе припущення: «*Мабуть, юхнівські поселення часів раннього заліза були використані племенами сіверян для відновлення воєнно-господарської інфраструктури, яка слугувала їм до моменту вторгнення татарських орд*» [38, с. 100]. При цьому майже не використовуються матеріали з археологічних досліджень як по Менському району, так і в цілому, не приділяється увага експонатам Менського краєзнавчого музею, що могли б допомогти у дослідженнях питань історії Менського краю та Мени. Мабуть, тому О. Салтан зробив припущення, що після юхнівців одразу ж прийшли сіверяни, чого не могло бути в принципі [39, с. 100]. Проте автор, практично не торкаючись археології, якось надто швидко «перестрибнув» аж через цілих дев'ять століть. А хіба в період між II ст. до н. е. і VIII ст. н. е. на наших землях не проживали наші можливі предки чи наш край взагалі лежав безлюдною пусткою?

Відомо, що на околицях та поблизу Мени виявлено поселення доби бронзи, юхнівської культури, ранньослов'янські поселення перших століть нашої ери (зарубинецька культура) та VIII – X ст. (роменська культура) [40]. Отже, слов'яни проживали в Менському краї ще на початку нашої ери. Як саме називалися ці племена, ми не знаємо, але, як вважав М. Грушевський, до IV століття слов'яни в наших краях сиділи осіло і не збиралися нікуди переселятися [41]. Вважається, що з IV до VII ст. в історії всієї Європи тривало Велике переселення народів, що почалося з гунської навали, проте дехто вважає, що воно почалось уже в II ст. з вторгненням готів в Україну [42]. Хоча насправді міграції слов'янських племен уже почалися раніше, з того часу, як на початку I тисячоліття нашої ери розпалася слов'янобалтська спільнота і почалося формування праслов'ян [43]. Чи можна племена юхнівської культури, що проживали і на території нашого краю, вважати нашими предками? Це досить складне питання, яке не можна пояснити в одній статті. Але якщо юхнівці були балтами, то це означає, що вони мали певне відношення і до слов'ян, оскільки до початку нашої ери слов'яни і балти були єдиною спільнотою [44]. Однак нашими предками їх можна називати лише з дуже великою натяжкою. Сам процес розпаду слов'янобалтської спільноти почався ще за кілька тисячоліть до нашої ери і тривав дуже довгий час. Уже з перших століть нашої ери наші предки, праслов'яни, остаточно відокремившись від балтів, здійснювали постійні міграції. Так само ми не можемо вважати племена зарубинецької культури, що змінили юхнівців, стовідсотковими предками слов'ян, оскільки зарубинецька культура була лише одним з компонентів у формуванні слов'ян [45].

Продовжуючи висвітлення існування можливих торгових чи міграційних зв'язків з Європою наших далеких предків іще на межі нашої ери, тут знову не можна обійтися без використання експонатів, що знаходяться у Менському музеї. Особливу увагу варто звернути на бронзові короноподібні предмети, що були знайдені на території Менщини, два з яких знаходяться в експозиції музею. Аж шість таких предметів було виявлено саме на території нашого Менського району. Такої їхньої концентрації не-

має в усій Україні. Чергове підтвердження торговельних та інших зв'язків із землями Данії та півночі Польщі нам дають якраз вони, оскільки саме в Данії була виявлена їхня найбільша у всьому світі концентрація [46]. Якість виготовлення предметів говорить про те, що вони тут з'явилися в результаті зв'язків із Заходом і, ймовірно, відносилися до латенської культури, що належить кельтам [47]. Певні типи таких короноподібних гривн знаходять і на поселеннях пшеворської культури на території Польщі, проте німецькі вчені ці предмети пов'язують із ясторфською культурою, що належала прагерманцям (600 – 300 рр. до н. е.) [48]. Знахідки цих предметів в Менському районі були виявлені в районі села Ліски. Це поселення відповідає зарубинецькій археологічній культурі, до якої відносять ранніх слов'ян. Характерно, що три знайдені тут короноподібні прикраси лежали в землі на однаковій глибині, зубцями вверх, що свідчить про те, що ці знахідки потрапили сюди не випадково, а були зариті в землю. Всього ж на зарубинецькому поселенні в районі Лісок було виявлено аж чотири такі предмети, і це єдине у всій Східній Європі місце, де було знайдено таку їхню кількість [49]. Працівники Менського районного краєзнавчого музею ім. Покотила у своїх нечастих статтях у районній газеті, які фактично є передрукуванням старих статей, що виходили ще у 1980-х роках, та під час ведення екскурсій мають свої, теж не менш «оригінальні» погляди. Вони дивним чином пояснюють походження цих експонатів та їхнє призначення. На думку музейних науковців, ці короноподібні предмети вдягалися на голову під час церемонії задобрювання бога боліт, що загалом не відповідає істині. Значна частина знайдених таких же бронзових речей на території Данії та Польщі має сліди зношеності з внутрішньої сторони, і це якраз є свідченням того, що їх носили не зрідка, під час якихось церемоній, а постійно, як прикрасу. І одягали їх на шию, а не на голову. Для того, щоб застібнути на шиї, ці гривни легко розкриваються і закриваються [50]. Ця прикраса складається з двох нерівних частин, які скріплені між собою шарнірною конструкцією. Дві половинки обертаються навколо штифта посередині й скріпляються збоку замочком (невеличкий штифт однієї половинки заходить в паз другої). Таким чином, гривну можна широко розкрити і щільно закрити. Ці предмети ще називають шийними або короноподібними гривнами, що є більш точною назвою. Зустрічається і назва «шийні корони». Про якесь культове значення цих предметів теж можна заперечити. Це були просто прикраси, якими торгували, обмінювали на інші товари, а отже, вони не можуть при цьому мати якесь сакральне значення [51]. Знахідки в районі с. Ліски Менського району свідчать, що наші далекі предки – племена зарубинецької культури (III / II ст. до н. е. – II ст. н. е.), під час якоїсь великої біди (можливо, нашествия готів) позакопували найдорожчі для них речі в землю, щоб їх не знайшли вороги, а самі пішли з цих місць, сподіваючись іще колись сюди повернутися та відкопати сховане. Звісно ж, їм так і не судилося цього зробити.

Більшість дослідників вважають, що на основі зарубинецьких старожитностей (II ст. до н. е. – II ст. н. е.), що поєдналися з пшеворською культурою, сформувалася кийвська культура (II / III ст. н. е. – V ст.). Деякі вчені вважають, що кийвські пам'ятки генетично пов'язані з черняхівською культурою. Остання в свою чергу також виникла на основі пізньозарубинецьких пам'яток, поєднаних із пшеворською культурою та в поєднанні з фракійським населенням Подністров'я. Черняхівська культура згодом стала підґрунтям для формування ранньосередньовічних слов'янських культур: колочинської (V – VII ст.) та пеньківської (V – VIII ст.), що належала антам [52]. Отож можна підвести підсумок, що дві культури – колочинська, племена якої проживали і на Чернігівщині, та пеньківська, до якої належать анти, пов'язані між собою, тому мають дуже багато спільних рис. Ось чому предмети колочинської культури ще називають антськими. Щоправда у колочинській спостерігаються впливи північно-східних сусідів з Білорусі і Смоленщини [53].

Отож такі експонати, як бронзові браслети, кинджал антського типу та фібула в експозиції Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Ф. Покотила є місцевими знахідками і належали нашим, ранньослов'янським племенам, що були далекими

пращурами українців, і тому просто фізично не могли потрапити на територію Менського району від печенігів чи половців, як про це стверджують деякі дослідники. Адже перша згадка про печенігів у «Повісті минулих літ» відноситься до 915 року (X ст.), а половців – й ще пізніше [54].

Вивчаючи дані з археології по Менському району, не можна не звернути уваги на загадковий період в історії Менського району. Археологічні дані за період з V по VI – VII ст. майже відсутні за винятком трьох об'єктів. Відоме лише одне поселення періоду III – VIII ст. біля с. Комарівка Киселівської сільради, поселення «Гусавка-2» V – VII ст. та городище «Бор» поблизу с. Миколаївка, що датується VI – VII та X – XIII ст. [55]. І це все. Мабуть, Менщину також зачепило Велике переселення народів, про що свідчить відсутність археологічних знахідок за цей період. Отже, населення нашого Менського краю на певний час покинуло свої обжиті місця і подалося кудись мандрувати.

З початком VII ст. уриваються візантійські відомості про східних слов'ян. Це значною мірою залежало від упадку візантійської історіографії, частково – від історичних обставин: Візантію окрили нові слов'янські держави на Дунаї, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії слов'янської колонізації наших країв стає «Повість временних літ», передовсім – її етнографічні огляди, але вони написані в часи значно пізніші – в XI ст. і тільки небагато можуть нам сказати, як виглядало слов'янське розселення [56]. Не маючи інших джерел, доводиться вірити Нестору, який відводив історію розселення слов'ян на схід від того початку, коли вони осіли по Дунаю. Звідки вони прийшли на Дунай, Нестор навряд чи знав, однак натякав на те, що слов'яни все ж повернулися на свої давні землі [57].

Аналізуючи повідомлення літописця, С. М. Соловйов пояснює рух і розселення східних слов'ян наступним чином. Слов'яни, що прийшли з Дунаю і оселилися спочатку на заході, пішли з Галичини прямо на схід до Дніпра, – то були древляни й поляни. Потім слов'янське населення стало поширюватися на північ, по правому берегу Дніпра. Між Прип'яттю та Двіною явилися дреговичі. За дреговичами по Двіні, знову прямо на північ – полочани (кривичі). За полочанами, теж на північ, оселилися словени новгородські. Кривичі пропущені в літописі в першій розповіді. Друга розповідь доповнює і пояснює першу: тут літописець спочатку перераховує тільки 5 головних племен на західній стороні Дніпра. Це такі спільноти: поляни, древляни, дреговичі, словени новгородські, полочани (кривичі). Але потім літописець указує на подальше виселення племен: від полочан (територія сучасної Білорусі) розселилися кривичі по верхів'ях Волги, Двіни і Дніпра, від кривичів на південь, по Дніпру і його лівих притоках оселилися сіверяни. Отже, якщо сприймати повідомлення літописця, то виходить, що східнослов'янське населення (племена) рухалось спочатку по західному боці Дніпра на північ, а потім з півночі спускалося на південь уже по східному боці Дніпра, оселяючись по Десні, Сейму і Сулі. Виходить, племена сіверян прийшли у наші краї дійсно з півночі або північного сходу. Причому прийшли вони на українські землі найпізніше [58, с. 95]. Отже, наші предки сіверяни за своїм походженням можуть бути ближчими до білорусів, ніж до росіян, адже племена радимичів і в'ятчів літописець прямо виводить від імен родоначальників, братів – Радима і В'ятко, повідомляючи розповідь, що ці обидва племена походять від ляхів, тобто ймовірно прийшли з території Польщі, причому пізніше інших племен. Також не зустрічаємо в літописах згадок про існування городів у цих двох племен, отже, вони їх просто не будували [59]. Однак наші пращури сіверяни, тобто жителі Чернігівщини, в тому числі і меняни, етнічно можуть бути ближчими до населення Мінської області, аніж, наприклад, Гомельської, оскільки формування білоруського народу відбулося на основі трьох племен: дреговичів, кривичів (полочан), що проживали спочатку на території Мінської області і звідки потім розселилися й на наші землі, та частково радимичів. А сіверяни пішли саме від кривичів [60].

Цілком логічною є назва сіверян (север), адже вони справді прийшли з півночі. Та чи була це самоназва племені, а точніше – союзу племен з назвою «север»? А чи не наштовхують на роздуми схожі назви: север, себер, серб, сябри? Якщо східні слов'яни

прийшли в наші краї з Дунаю, то цілком імовірно, що серед них було плем'я, що мало назву серби, спотворене у літописах? В історії VII ст. відомі так звані дунайські сіверяни, що перебували в союзі з племінним об'єднанням, що звалося «Славнія семи родів». Якщо ж взяти до уваги розробки фахівців з мовознавства, етимологія самого слова «северь» сягає давньоіранського кореня «seu» (чорний) у семантичному тлумаченні є реліктом архаїчної кольорової системи просторово-географічної орієнтації (моделювання видимого світу у багатьох народів Евразії) із значенням «північний». Відносини праболгар з слов'янами спочатку складалися не найкращим чином. Це примусило невдоволених щодо них переселенською політикою болгарського хана Аспаруха сіверян «по многих летех» повернутися на батьківщину – у Дніпровське Лівобережжя [61].

А чи не може Мена бути якось пов'язана з Мінськом в зв'язку з рухом слов'янського населення з півночі на південь, можливо, навіть уже в пізніший період, тобто в часи Київської Русі? Тут ми лише наведемо приклади схожості та ідентичності назв гідронімів, не вдаючись у глибокий аналіз самих цих назв. У Менському районі, якраз майже біля гирла р. Мена, де вона впадає в Десну, є село, що носить офіційну назву – Дібровка, яке насправді з давніх часів і до наших днів ніхто й ніколи так не називав і не називає. У народі це село і досі називається Дубравка або Дубровка. Біля сучасного Мінська є водосховище, яке по-білоруськи зветься Дубравскає. На території сучасної однієї тільки Мінської області налічується з десятків населених пунктів, переважно сіл, із назвою Дубровка [62]. Д. Калібіба і В. Соляник у книзі «Наша рідна Менщина» припустили, що село Дібровка Менського району (Ушніянської сільради) виникло в середині XVI ст. разом із селом Ушня [63]. Проте така версія не узгоджується з даними археології. Адаже біля с. Дібровка в урочищі «Лиса гора» (за 1 км на північний захід від села) археологами було відкрите поселення X – XIII ст. з назвою «Дібровка-1, а на схід від Дібровки знаходиться поселення з назвою «Дібровка-2» XI – XIII ст. [64]. Тобто поселення слов'ян тут виникли ще у X – XI ст.

Тепер наведемо приклади однакових назв гідронімів на Менщині і в Білорусі. І нині Меною протікає річка, що в народі зветься Бабка (ліва притока Мени). Річка Бабка протікає і територією Мінської області, є лівою притокою р. Лань басейну Прип'яті [65]. У Мінській області є струмок, що колись був річкою, з назвою Менка (Меня), притока р. Птич, що впадає в Прип'ять [66]. Саме на річці з назвою Менка знаходився давній Менск (Мінськ). На місці, де впадає в Менку південна притока, до цих пір лишилися вали древнього городища. Цікаво, що притокою Менки є струмок (мікрогідронім) із назвою Дунай, що нашттовхує на певні роздуми [67]. Сучасним Мінськом колись протікала літописна річка Немига, від якої лишилася тільки назва вулиці та району міста [68]. Свого часу перший директор Менського музею В.Покотило спілкувався з відомим українським географом, педагогом та краєзнавцем, членом Географічного товариства України, кандидатом педагогічних наук Миколою Янком. В одному з листів останній підтверджував, що річка з назвою Немига, яка згадується у Лаврентіївському літописі, тече територією Сосницького району Чернігівської області [69]. Є інформація і в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина», де сказано, що річка Немига є притокою р. Россоха. Течуть вони у Сосницькому районі [70. С. 489]. Хоча знайти ці обидві річки в наш час досить складно, оскільки від них лишилися лише струмки, що схожі на пересохлі канали, і їх назви і місцезнаходження можуть знати тільки деякі місцеві жителі. Але пошуком доказів існування річки Немиги могли б зайнятися працівники Менського музею, які так безапелятивно стверджують про те, що битва на Немизі у 1066 (чи 1067) році між київськими князями і полоцьким князем Всеславом Брячиславичем відбувалася саме в наших краях, а не на території Білорусі, однак не можуть показати, де саме вона протікала. Утім, саме те, що наша Немига була річкою малою, текла в незаселених територіях і навряд чи взагалі носила якусь назву, могла бути названа переселенцями в пам'ять про таку ж річку, що протікає в їхніх рідних краях, звідки вони прийшли. Відомо, що мікрогідроніми (назви малих водойм) на відміну від відомих і загальноживаних географічних назв є нестійкі і можуть в силу різних причин на протязі певного часу змінюватися [71].

Що ж стосується походження назви міста Мена, упевнено можна сказати лише одне: гідронім (назва річки) має давніше походження, ніж топонім (назва міста). У цій ситуації гідронім виконав роль базису, а топонім – надбудови. Тобто річка дала назву місту, а не навпаки [72, с. 114]. Особливо, якщо це більш чи менш велика річка, така як Мена.

Виняток становлять маленькі річечки, рівчаки й канали (мікрогідроніми), які і назву не завжди мали. Розглянемо назви річок, що носять людські імена чи прізвища. Тут маємо зворотню картину, як, наприклад, назва річки, а фактично невеликого рівчака з назвою Сидорівка, що протікає в однойменному урочищі, саме там, де знаходилося менське укріплене городище часів Київської Русі. Логічно було б припустити, що назва могла піти від першопоселенця або власника землі, що колись мав садибу чи інші володіння у тому місці, де протікає ця річка і, зважаючи на зовсім невелику її довжину, більша частина цієї водойми могла протікати територією володінь цього самого Сидора. Отож цю річку так і назвали. Тут не можна не згадати досить поширене прізвище серед менян – Сидоренко. Загалом, назва цього рівчака може бути більш пізньою.

Наступний випадок – невеликий майже пересохлий рівчак, що носить назву Хоробор і протікає на південний схід від смт Макошине, в однойменному урочищі де, на думку місцевих краєзнавців Д. Калібаби і В. Покотила, знаходилося літописне місто Хоробор. Ю. С. Виноградський, пояснюючи походження назви, виводить її з двох слів: «хоро» – гора, і «бор» – сосновий ліс [73]. Однак більш вірогідним може бути інше походження назви. Хоробор – давнє слов'янське чоловіче ім'я [74]. Відомо, що після прийняття християнства більшість слов'янських імен було заборонено, проте вони збереглися в назвах деяких населених пунктів. Можливо, був якийсь слов'янський вождь, якого звали Хоробор, що заснував це місто. Скоріше за все, рівчак отримав свою назву практично одночасно із заснуванням самого міста, може, й трохи пізніше. Цінність існування цього мікрогідроніма полягає в тому, що за багато століть цей рівчак не змінив своєї назви, давши вказівку на те, де саме могло знаходитись це літописне місто. Саме ж воно розташовувалось не біля смт Макошине, як прийнято було вважати офіційно, а в районі села Слобідка Менського району, де і досі жителі це місце називають словом «городок» [75]. Реальність його існування підтверджується даними з археології. На південній околиці села Слобідки було виявлено городище, що отримало назву «Городок», датується I – V та X – XI ст. н. е. Також тут виявлено поселення – посад городища Городок VIII – XIII ст. [83]. Скоріше за все, макошинські поселення та городища були спочатку пригородами Хоробора, що заснували його вихідці. Адже з якихось причин городище, що на території села Слобідка, в XI ст. перестало існувати. Ймовірною причиною виселення була велика кількість населення, що не могла поділити між собою землю, і люди часто через це не мирили. На території Макошиного були засновані два однакові городища, які в реальності могли бути лише частинами одного й того ж «города». Одне називалося Макошине, друге – Хоробор і розміщувалися практично поряд. Причому з самого початку виникли ці укріплені городища в X – XI ст., а уже потім поселення навколо них (посад). Отож можна припускати, що в районі населених пунктів Макошине та Слобідка виникло серйозне місто із досить складною системою пригородів як укріплених, так і неукріплених. Тож не дарма Хоробор згадувався в письмових джерелах, оскільки такі городища, як менське, феськівське та інші їм подібні в порівнянні з ним були меншими та не такими важливими з військової точки зору, що про них літописці навіть ніде не згадали. Наприклад, повідомлення літопису про міжусобні князівські війни за 1234 р. описує взяття міст об'єднаними військами Данила Романовича та Володимира Рюриковича, що вторглися у володіння Михайла Всеволодовича, князя чернігівського: «...взяша и Хороборъ и Сосницю и Сновескъ (сучасний Седнів – прим.) и инии грады многии, и придоша-же опячь Чернигову» [76]. Тобто серед «инии грады многии» могла бути і Мена, й інші городища нашого краю, адже археологія їх фіксує, а літописи – ні. Чи не тому, що літописець, не будучи людиною

місцевою, погано уявляв географію Чернігівського князівства, просто не знав назв усіх узятих городищ, тому й не згадав їх, перелічивши лише головні? А от плутанина з назвами «Макошине» – «Хоробор» і виникла якраз саме через складну структуру міста, що носило не одну назву. При цьому варто звернути увагу на таке археологічно підтвержене, але разом з тим не менш дискусійне серед науковців явище, як «перенос міст», що спостерігалось майже по всій Древній Русі в X – XII ст. Першим це явище серйозно дослідив А. А. Спіцин, а потім такі вчені, як І. І. Ляпушкін, Л. В. Алексеев, В. А. Булкін та інші [78]. Дані з археології по Менському району підтверджують, що первісне городище (Хоробор) на околиці села Слобідка якраз і припиняє своє існування в XI ст. [79]. Отже, його перенесли з місця слобідського городища на територію, де знаходиться сучасне Макошине (південно-східна його частина). І якщо археологія доводить сам факт реальності «переносу міст», то ж щодо причин таких явищ у істориків і досі немає спільної думки.

Повертаючись до переліку та деякого неглибокого аналізу назв, для прикладу візьмемо село Осьмаки Менського району та прилеглі до нього території. На південь від цього села є невеликого розміру, так зване в народі Гетьманове болото. Прізвище Гетьман досить поширене в Менському районі, носять такі прізвища і деякі жителі Осьмаків. Отже, ймовірно, це невеличке болото знаходилося на території земельних володінь якоїсь людини з прізвищем Гетьман, тому й отримало назву Гетьманове. На південному заході до Осьмаків примикає невеликий ліс, який і досі зветься Маньчин, бо в ньому стояла хата, в якій ще в радянські (50 – 60-ті рр.) часи проживала одинока баба, яку звали Маня [80]. Майже поряд, на південь від Маньчиного лісу і на захід від Гетьманового болота, росте менший лісок, який у народі зветься Харитонів ліс. Зрозуміло, що ці назви є уже більш пізніми. Однак назва самого села Осьмаки може мати дуже давнє походження. Осмак, Осменник, Осмомисл – давньослов'янські імена, що були поширені до прийняття християнства [81]. Отож, можливо, колись давно було сімейство якогось чоловіка на ім'я Осмак, що заснувало тут своє поселення. Дані з археології підтверджують існування тут давніх поселень, у тому числі і I – V та XI – XIII ст. Можливо, жителі Осьмаків у якийсь період історії з якихось причин покинули свої поселення і пішли на територію Коропщини. Імовірною причиною могла бути татарська навала у XIII ст. А уже в XVII ст., як пишуть у книзі «Наша рідна Менщина» Д. Калібаба та В. Соляник, Осьмаки були по-новому засновані поміщиком Магденком внаслідок переселення сюди з Полтавщини селян-кріпаків, що йому належали [82]. Однак село було засноване хоч і поряд зі старими покинутими поселеннями, але не на тому старому поселенні XI – XIII ст., а уже трохи в іншому місці, де воно розміщується і нині [83].

Аналогічним способом можна пояснити походження назви села Блистови Менського району. Нагадаємо, що деякі дослідники вважають, що саме тут знаходилося літописне місто Блестовіт (Блестов), уперше згадане в Іпатіївському літописі під 1151 р. [84]. Існували давні слов'янські чоловічі імена – Блестан, Белесвіт і Блестовіт. Означають ці імена дослівно як світлий, сонячний, тобто пов'язані із сонцем, яке шанували давні слов'яни як божество. Відомий у білорусів бог, що мав назву Білбог, бог неба, світла, хмар і сонця, втілення світлого дня, який у подальшому, після прийняття християнства, перейшов в образ духа полів і жнив – Білуна, що уявлявся у вигляді здорового доброго діда в білому одязі і з довгою білою бородою [85]. А неподалік Блистови розташоване озеро з назвою Біле [86]. Чи не вбачаємо ми тут знову білоруський слід? До сказаного треба ще згадати і озеро з назвою Камарет, розташоване біля Десни, з правого боку, на південний захід від села Блистови [87]. Камарет – теж слов'янське ім'я [88]. Очевидно, що річка Блистовенька, що протікає поблизу населеного пункту, є мікрогідронімом, отож ця водойма цілком могла отримати свою назву від населеного пункту, а не навпаки. Отож мікрогідронім не міг дати назву селу. Сама ж назва річки Блистовенька в пестливій його формі приблизно може означати «блискуча», «світла» або «сонячна» річка, а саму воду слов'яни вважали сонцевою сестрою. Тобто, Блестовіт – брат, а його сестра – річка Блистовенька.

Чом би при нагоді не згадати легенду про Кия, Щека, Хорива і сестру Либідь? Або візьмемо озеро Люте, що знаходиться в місцевості між селами Блистова та Ушня [89]. Лютой, Лютогост, Лют, Лютобор, Лютобран, Лютовлад, Лютовой теж є давніми слов'янськими іменами [90]. Загалом, не тільки місцевість в окрузі Блистови має ряд старих гідронімів, а й увесь Менський район досить багатий на старі, ще слов'янські назви, які дивним чином збереглися і до наших днів. В цих же місцях, на південь від Блистови, майже біля самої Десни, протікає неширока річка, що має назву Слоут [91]. А в Білорусі, поблизу Мінська, протікає теж невелика річка, що носить назву Слоуст [92]. У Мінській області протікає річка Конотопка. Водойма з назвою Конотоп знаходиться в Менському районі між селами Осьмаки та Ушня [93].

Загалом люди як у давні, так і в більш пізні часи, даючи назви річкам, озерам, лісам чи іншим природним об'єктам, у їхньому виборі ніколи не відзначалися якоюсь оригінальністю. Згадаймо хоча б велику кількість озер по Десні, що носять назву Стара Десна або в народі просто Старуха, тільки по одному Менському району: озеро Стара Десна з правого боку Десни, на південний захід від с. Ушня, озеро Стара Десна, що розташоване у Задесенні, на схід від с. Ушня. Стара Десна на південь від с. Максаки за Десною. Озеро Стара Десна за с. Слобідкою [94]. Подібних прикладів однаковості гідронімів можна навести ще безліч. Перелічувати усі та аналізувати походження їхніх назв немає сенсу, оскільки це не є метою статті. Суть у тому, що, переселяючись на нові місця, люди дають старі назви новим об'єктам природи і населеним пунктам, отож можна визначити, звідки вони прийшли. Але давайте повернемося до топонімів-двійників.

Чи не викликає подив однаковість топонімів та гідронімів не тільки в Україні, але й на території інших держав? Для початку проаналізуємо однаковість назв на Чернігівщині. Сільські населені пункти з назвою Городище і Синявка є і в Менському, і в Коропському районах. Села із назвою Блистова і Осьмаки є в Менському районі, але є Блистова в Новгород-Сіверському і Осьмаки в Коропському. Оскільки на території нашого Менського району поблизу Блистови виявлено городище часів Київської Русі (XI – XIII ст.), а поблизу Осьмаків поселення цього ж періоду (XI – XIII ст.) [95], то стає очевидно, що Блистова і Осьмаки, що знаходяться в Менському районі, давніші, а мешканці їхніх «клонів» на Новгород-Сіверщині й Коропщині були вихідцями із них, що приблизно в період з XIII по XVII ст. заснували поселення в нових місцях, однак дали їм ті самі назви. У часи феодальних конфліктів до знищення Хоробора приклав руку і князь Данило Романович (майбутній Данило Галицький), військо якого у 1234 р. взяло місто, а вже в 1238 – 1239 рр. Чернігівщиною прокотилася татарська навала. У районі угідь смт Макошине є озеро Добротове або Добріть, як його ще дехто називає з жителів Макошиного. Село Добротове (Кролевецький район, Сумської області) є недалеко від смт Короп. Ймовірно, що й саме смт Короп є «клоном» давнього літописного міста Хоробор, але вже з видозміненою назвою. Навряд чи у вирішенні питання локалізації Хоробора допоможе лінгвістика тільки за його назвою, оскільки походження назви, спотвореної протягом віків до невпізнаності, досить складно встановити [96]. Адже слово «короп» вимовляти легше і приємніше, ніж «хоробор», отож ця назва і прижилась. Тим більше, що новий край був дуже багатий на рибу. Про це свідчить навіть назва одного села в нинішньому Коропському районі – Риботин [97]. Отож жителі міста Хоробор просто його покинули, заснувавши поселення в новому місці, але назвавши його уже трохи по-іншому. Адже лише таким чином можна пояснити загадкове зникнення літописного «города Хоробор», локалізацію якого не можуть визначити вчені до цих пір [98].

Єдине, про що можна стверджувати впевнено, так це те, що як у часи Великого переселення народів, так і пізніше відбувалися постійні рухи населення, змінювалися носії археологічних культур, на основі яких утворилася українська культура та українська нація. Вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли міграційні процеси II – VII ст. [99]. Проте ці рухи населення, хоч і в менших масштабах, відбувалися не тільки в епоху Великого переселення, а й у часи Київської Русі і пізніше.

Повертаючись до згадуваних вище бронзових експонатів антського типу (які, до речі, невідомо з яких причин, в експозиції Менського музею розміщені вперемішку з експонатами періоду Київської Русі) – браслети, кинджал та пальчаста фібула з виїмчастою емаллю, які датуються VI – VII ст., ставимо запитання щодо їхньої приналежності. Очевидно, що ці предмети ніяк не могли належати сівер'янам (роменська культура), бо вони з'явилися на Чернігівщині не раніше 700 року (VIII ст.), а на Менщині – й ще пізніше [100]. Отож їх полишили більш ранні племена, що проживали тут до приходу сівер'ян [101]. У Менському музеї відсутні дані про належність цих предметів. Однак, на основі здійснених у цій статті досліджень, можна зробити впевнений висновок, що ці знахідки належали племенам колочинської археологічної культури, яка має спільні риси з пеньківською (антською), й існувала вона з середини V до середини VII ст. на території нинішніх Чернігівщини, південної Білорусі та південно-західної Росії (Брянська область) [102]. Археологічні знахідки цієї культури ще називають знахідками антського типу. Серед бронзових та срібних прикрас колочинської культури на цих територіях поширені так звані старожитності антів (великі пальчасті фібули, наременні бляшки, пряжки, шийні гривни тощо) [103]. Можливо, знахідки антського типу поширювалися і завдяки жвавій торгівлі, тому потрапили від антів у наші краї, або ж, в результаті якихось інших процесів. Ми напевно не знаємо, яким саме чином стосуються племена колочинської культури до антів, однак ряд учених у вирішенні цього питання мають певні напрацювання. Згідно з результатами останніх досліджень, колочинська культура виникла на основі київської і сама стала одним з компонентів формування волинцевської культури, на основі якої виникла роменська [104]. Носіями колочинської культури, скоріш за все, були угруповання ранньоісторичних слов'ян – венеда чи північна частина антів, які жили на північному сході, а також, можливо, окремі балтійські племена, які мешкали на півночі цього культурного ареалу. На Лівобережжі колочинська культура, нарівні з пеньківською, є одним з компонентів наступної волинцевської культури. Волинцевська і роменська якраз, завдяки останнім дослідженням, вважаються майже ідентичними, оскільки вони генетично близькі, тому цю культуру ще називають роменсько-волинцевською (сівер'яни). Отже, літописні північно-східні східнослов'янські угруповання – сівер'яни, котрі проживали на Десні, Сеймі та Сулі, були носіями роменсько-волинцевської археологічної культури, а не роменсько-боршевської, як вважалося раніше [105]. Близького трактування питання про співвідношення волинцевських та роменських пам'яток дійшов О. В. Григор'єв. У перших з них вбачає «своєрідний пласт старожитностей, що на ранньому етапі наклався на культуру роменського типу». Хоча потрібно зробити певне уточнення: волинцевські пам'ятки не «наклалися» на роменську культуру, а разом з іншими культурними проявами лівобережного слов'янства стали її суттєвим компонентом, складаючи ранній етап культури літописних сівер'ян [106]. За сучасними даними археології, волинцевська культура сформувалася внаслідок просування із заходу на Лівобережжя племен празької культури або їхніх прямих нащадків (носіїв пам'яток типу Сахнівка), що фіксується за формами і орнаментациєю ліпної кераміки та житлами з пічми [107]. Протягом першої половини VIII ст. прибульці асимілювали на своєму шляху пеньківські (анти) і місцеві колочинські племена й увійшли в контакт з населенням салтово-маяцької культури (стеги і лісо-стеги Прикаспію, Нижнього Поволжя, Подоння і Східного Криму, VIII – поч. X ст.), що спричинило появу специфічних рис матеріальної культури. Літописні сівер'яни якраз жили по сусідству з хозарами, які є носіями салтово-маяцької археологічної культури, що також не могло не вплинути на формування їхньої культури [108]. Так, на поселеннях Ходосовка, Вовки, Беседовка, Хитці, Роїще, Обухів-2 поряд з волинцевськими формами виявлені округлободі та біконічні горщики, прямими аналогіями яких є матеріали пізнього етапу пеньківської культури. У ранніх шарах поселення Волинцево разом з волинцевськими виявляються посудини біконічних, циліндро-конічних і тюльпановидних форм, що цілком співставляються з колочинськими [109]. Це – очевидне свідчення не тільки контактів прийдшлого населення

з місцевим пенківським та частково з колочинським, але й метисації аборигенів з переселенцями. Поступово пенківські й колочинські традиції стираються, волинцевські елементи стають домінуючими. Швидка акультурація місцевого антського населення обумовлена його етномовною близькістю з прийшлим [110]. Іменьківська культура теж пов'язується зі слов'янським етносом. Її носіями були слов'яни, що становлять велике культурно-племінне угруповання після гунського погрому черняхівського ареалу. У цій ситуації якась частина (доволі багаточисленна) антів у кінці IV ст. перемістилась із цього ареалу в Середнє Поволжя, де і заснувала іменьківську культуру [111].

Аналізуючи можливе походження вищеназваних експонатів антського типу (характерних для колочинської культури), що перебувають в експозиції Менського музею – бронзові браслети, бронзовий кинджал (який музейні науковці чомусь називають скіфським акінаком) та велика пальчаста фібула, знайдених в заплаві річки під час копання торфу, варто зауважити, що існує ряд утрачених важливих деталей, які могли б допомогти у визначенні питання, за яких обставин ці предмети тут опинилися. Адже потрібно мати інформацію про точне місце їхнього виявлення, положення в землі та на якій глибині, були вони врозсіп чи складені в якусь посудину та багато чого іншого, чи не знаходили в цих місцях іще якісь предмети. В яких роках видобували торф на території самої Мени? Чи ж антські предмети були знайдені десь північніше, в районі сіл Киселівка, Прогрес та Комарівка, де дійсно видобували торф? Питань лишається досить багато, і без використання матеріалів музею відповісти на них складно, маючи лише невпевнені й розмиті розповіді його науковців. Проблемним з суб'єктивних причин виявився і доступ до роботи в музейних фондах. Тому невідомим лишається питання, чи є наявні там ще якісь предмети колочинської культури. У такій ситуації єдиним джерелом є деякі публікації місцевих краєзнавців у районній пресі, які стверджували, що, окрім вище згаданих предметів на території міста, в заплаві річки Мени (з розповідей місцевих жителів, десь на відрізьку річки, що в народі й досі зветься як Пристань), була виявлена носова частина якогось затонулого великого судна. Варто сказати, що часто історії про знайдені експонати обростають народними легендами, що в подальшому підхоплюють та розвивають у своїх публікаціях краєзнавці, і визначити, де правда, а де вигадки практично неможливо. Тому щодо знайдених антських речей можна зробити лише деякі припущення. Чи це був схований скарб? Свого часу Спіцин помітив ту обставину, що найчастіше знахідки антів виступали у вигляді схованих, закопаних скарбів [112]. Але чому саме в заплаві річки? Не варто забувати, що її русло могло змінювати напрям. Або ж дійсно на цьому місці човном плив якийсь антський вельможа чи вождь та й випадково втопився. Оскільки, можливо, труп утопленика родичами не був знайдений, то ці предмети були викинуті, пожертвовані воді, щоб покійний узяв їх із собою в потойбіччя. Загалом ці бронзові предмети, характерні для антських (колочинської культури) знахідок Лівобережжя України (на Правобережжі знахідки антів переважно зі срібла), дуже нагадують поховальний набір, що належав якійсь місцевій знатній особі. Не могли такі речі належати простому селянину. Або ще можливий наступний варіант, якщо дійсно вірити в зв'язок судна зі знахідками. У давніх слов'ян, окрім відомих, існував незвичний обряд похорон. Померлого відправляли по воді на човні, в який клали предмети та їжу, що були призначені для покійного [113].

Отже, можливо, доведеться розвінчувати старий міф від місцевих краєзнавців Д. Калібаби і В. Покотила, які в розповідях і публікаціях стверджували про нібито знайдену частину великого затонулого торгового судна в заплаві річки Мени і намагалися прив'язати його до цих антських знахідок, доводячи тим існування в Мені торгівлі, бо ж, на їхню думку, Мена виникла в результаті обмінної торгівлі, а назва «Мена» пішла від слова «мінати» [114]. Адже ми не можемо бути певними, що ця частина судна (датування якого відсутнє) дійсно пов'язана зі знахідками антського типу. І якщо навіть ми мали б беззаперечні докази такого зв'язку, то все одно це нічого б не змінило, оскільки тут варто зважати на датування цих предметів. Однак упевнено

можна стверджувати, що легенда про затонуле в річці Мени торгове судно з антськими бронзовими предметами, що датуються VI – VII ст., які це судно везло продавати (чи обмінювати) в Мени на базарі, своє віджила. Базару тоді ще не було. І міста не було, адже археологічними дослідженнями на території чи поблизу Мени не зафіксовано жодного городища чи навіть поселення, яке б датувалося VI чи VII століттям. Якщо вище описана подія навіть реально колись відбулась на нашій річці, сама по собі вона абсолютно нічого не доводить. Та й торгівля відбувалася завжди, всюди і в усі часи, і в Мени, і в Березні, і в Сосниці, і в Хороборі, і в інших давньоруських містах. Навіть первісні люди вели обмінну торгівлю [115]. Надалі варто більше довіряти науковцям та науковим дослідженням, а не версіям краєзнавців чи працівників музеїв. Ці знахідки антського типу могли бути скарбом, схованим місцевими племенами в заплаві річки Мени під час якоїсь великої біди, наприклад війни. Можливо, це було нашествя аварів з Азії або ж сіверянських племен. Адже, зважаючи на всі докази мирного заселення сіверянами наших країв, не можна відкидати й можливих локальних зіткнень слов'ян-прибульців зі слов'янами-аборигенами. Місцеві племена сховали скарби цінних для них речей, щоб ті не потрапили в руки ворога. Загалом залишається багато питань. А може, рятуючись та втікаючи, місцеві племена викидали свої цінності, щоб вони не дісталися ворогам, у воду? Просто втопили їх у заплаві річки під час розливу навесні чи ж принесли воді у жертву. Вода відступила, і ці бронзові речі опинилися в мулі, а потім з віками вони все глибше опинялися в землі, доки їх не знайшли під час копання торфу. Та, скоріше за все, ці речі є типовим поховальним набором, що належав колочинській культурі. На території Менського району відомо лише кілька поселень, які за датуванням співвідносяться з даними експонатами: поселення «Гусавка-2» V – VII ст. н. е., городище «Бор» VI – VII ст. н. е. поблизу Миколаївки та поселення «Комарівка-1» III – VII ст. н. е., яке з усіх трьох знаходиться найближче до Мени. На жаль, окрім датування, у нас немає точних даних про те, до якої саме археологічної культури належать ці два поселення і городище. Але від встановлення істини, кому ці предмети належали і як потрапили в долину річки, не змінюється той факт, що вони не можуть бути переконливим доказом того, що Мена була тоді міським торговим центром, адже у VI – VII ст. на території Мени ще не було не те що міста, а й навіть ніякого поселення [116]. В усякому випадку, дані з археології їх не фіксують за цей період. Отож використання вищезгаданих експонатів як доказу давнього існування Мени, як це свого часу робили краєзнавці В. Ф. Покотило та Д. П. Калібаба, а пізніше і колишня директор музею Г. Ф. Сироткіна, є не що інше, як свідоме видавання бажаного за дійсне. На жаль, таку ж політику своєї попередниці щодо гальмування, консервації наукових досліджень «з успіхом» продовжують і сучасні монополісти музейної справи, традиції наукової роботи яких нічим не відрізняються від своїх наставників.

Що ж до долі короноподібних предметів, то вона могла бути схожою. Таким самим, аналогічним способом можна пояснити низинне, болотне місцезнаходження й положення експонатів, що були відкопані. Для початку визначимо причину, чому деякі «спеціалісти» вважають бронзові короноподібні предмети (шийні гривні) II ст. до н. е. – II ст. н. е., що знаходяться в Менському музеї, кульговими, що вони використовувались у церемонії задобрювання бога боліт. Міф про неіснуючого «бога боліт» виник з певної причини: ці предмети дуже часто знаходили в болотистих місцях. Але там, де сотні років тому були колись озера, з часом могли утворитися болота, які взагалі висохли, ставши луками. Ймовірно і ці короноподібні предмети мають подібну долю. Під час нашествия ворогів люди зарубинецької культури просто викинули ці шийні гривні у озеро чи болото, щоб вони не дісталися ворогам, а самі пішли з обжитих країв, взявши з собою лише золото та срібло. Виникає цікаве питання: чи дійсно наші предки вважали ці бронзові короноподібні гривні цінними, якщо просто так їх викинули? Зважаючи на те, що наші пращури, торговці сільськогосподарською продукцією, були людьми далеко не бідними, оскільки мали достатньо срібла й золота, яке вони отримували від Риму як виручку, то бронзові предмети для них були ніщо.

Отож брати з собою не вельми цінну, зате досить важку бронзову річ, було б просто нерозумно. Інше питання: чому ці короноподібні предмети майже завжди знаходять у землі у положенні зубчиками вгору? Пояснення може виявитися простим і очевидним. Спробуйте кинути таку короноподібну гривну у воду. Оскільки нижня частина, яка без зубчиків, у цих предметів важча, масивніша, то очевидно, що, потонувши у воді, ця прикраса ляже на дно зубчиками вгору, а не вниз. З часом озеро висихало, і цей предмет лишався лежати уже в землі, доки його хтось випадково не відкопає. Втім, незрозумілого лишається ще досить багато, однак детальне висвітлення усіх питань, що стосуються цих шийних прикрас, не є метою публікації, бо нас цікавить лише факт міграції і торгівлі, доказами яких ці предмети можуть бути.

Щодо появи сіверян, варто підкреслити той факт, що вони у наших краях з'явилися досить пізно, не раніше IX століття, про що свідчить археологія і по Менському району [117]. Однак вважати нинішніх жителів Чернігівщини прямими нащадками одних тільки сіверян теж невірно, оскільки етнічний склад населення нашого регіону, як і весь український народ, формувався протягом дуже тривалого часу як до, так і після приходу сіверян у наші краї, і в пізніші часи, і сіверяни лише взяли участь у цих непростих процесах формування української нації [118]. Може бути життєздатною така версія: одні слов'яни, що прийшли з Дунаю, тобто дунайські сіверяни, завоювали інші племена, місцеві, що жили тут і які теж були слов'янськими або близькими до них слов'яно-балтськими. Але дуже просто все виглядає, що сіверяни прийшли і оселилися. А місцеві племена і не противилися прибульцям, і чи все могло бути у них так дружньо? Насправді ж, поряд із мирним освоєнням земель, вірогідними могли бути зіткнення слов'ян прийшлих зі слов'янами-аборигенами, в результаті яких українські землі заселили прибулі східнослов'янські племена, що прийшли із заходу й півночі, в тому числі й сіверяни. Інакше навіщо сіверянам роменської культури потрібно було будувати таку величезну кількість міст, які мали військове, а не торговельне чи інше значення? Від кого сіверяни захищалися за стінами й валами своїх багаточисленних городищ? Важко сказати, адже завдяки існуванню Хозарії на Русі розвивалася торгівля, кочовики завдяки хозарам тоді не дошкуляли нашим краям. Проте міф попередніх істориків про нібито тільки дружні стосунки слов'ян з хозарами та роль Хозарського каганату як щита, який захищав Русь від східних кочовиків, перебільшений. Очевидно що і самі сіверяни були далеко не завжди миролюбними землеробами. Як можна зробити висновок з візантійських документів, в 30-х рр. IX ст. у Хозарської держави з'явився якийсь суперник. Правителі Хозарії не могли стримувати натиск цього войовничого сусіда і змушені були направити послів до Візантії з проханням про допомогу в будівництві фортець [119]. Візантійське військово-фортифікаційне будівництво в Хозарії в 30-х роках IX ст. не обмежалося зведенням Саркела. Паралельно, як показують археологічні дослідження, візантійськими майстрами були здійснені великі роботи з укріплення північно-західних рубежів Хозарського каганату: збудовані потужні для того часу фортеці там, де територія салтово-маяцької культури впритул стикалася з ареалом волинцевської культури, роменських і боршевських старожитностей [120]. Проте Чернігівщина була далеко від Хозарії, отже, і ця версія причини виникнення городищ на території Менщини не життєздатна.

Отож і сіверяни, і хозари активно готувалися до війни, про що свідчить виникнення в IX ст. великої кількості городищ роменсько-волинцевської культури, що мали не торгове, а військово-стратегічне призначення. Наші пращури сіверяни дійсно увібрали в себе характер отих самих надзвичайно войовничих антів. Сіверяни, мабуть, хотіли напасти на Хозарію чи ж навпаки, хозари на сіверян. Археологи розкопали понад десяток хозарських фортець на берегах Дону, Сіверського Донця й Осколу – всі вони були розташовані на правому, західному (тобто, ближчому до Русі) березі. Отже, фортеці призначалися не для оборони кордону, а були базами для нападу на Русь.

Проте Мена не входила в систему городищ, що призначалася для оборони від хозар. Вона була надто далеко від кордону з ними, та й заснована не в часи утворення держави ранніх слов'ян, так званого Руського каганату I пол. IX ст. та пов'язаного

з ним виникнення цих військових городищ, а пізніше, в часи Київської Русі, коли Хозарія припинила своє існування. Ми знаємо лише певну кількість городищ на території Менського району, що дійсно виникли в період приходу сюди племен роменської культури (сіверян). Це городище «Замок» VIII – XIII ст. на території села Волосківці, городище IX – XIII ст. на території села Дягова [121] і, якщо вірити книзі Д. Калібаби й В. Соляника, городище (але, скоріше за все, це поселення) IX – XIII ст. на околиці села Городище [122]. Всі три знаходяться на річці Дягова (Дяговка). На річці Мена знаходилось лише одне, що виникло в IX ст. Воно має назву «Городок» (Замок), датується IX – XIII ст. і було розташоване на території села Киселівки Менського району. Решта ж, по річці Мена – менське, феськівське – пізніші на кілька століть [123]. Отож ми не знаходимо підтвердження військового призначення цих городищ на території Менщини у війні з хозарами, зважаючи на те, що вони виникли в різні періоди як у часи приходу сіверян, так і в часи існування держави Київська Русь, а Хозарія знаходилась дуже далеко, та й уже була на той час розгромлена князем Святославом у II пол. X ст.

Повертаючись до публікації О. Салтана, уже вкотре вчитаемось у зміст написаного в статті з назвою «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени» у «Сіверянському літописі» № 2 за 2015 рік: *«Водночас, якщо уважно поглянути на карту, то одразу впадає у вічі асиметричний воєнно-стратегічний трикутник, вершини кутів якого становили: на одній лінії городища: Феськівське, Менське, Величківське та Киселівське, з іншого боку Макошинське. Таке розташування вказаних городищ, а можливо, і селищ вказує на їх більш давнє дослов'янське походження»* [124, с. 100]. Неважко здогадатися, на яку саме «карту» дивився О. Салтан при написанні цих рядків своєї праці. Отож автор використав сумнівне, недостовірне джерело, яким є «Археологічна карта Менського району», що знаходиться в експозиції Менського районного краєзнавчого музею, і на її основі, не здійснивши звірку з даними археології по району, не використовуючи жодних інших археологічних матеріалів, зробив певні власні висновки. У раніших публікаціях О. Салтан відносить городища на річці Мена до роменської культури, а тут чомусь різко передумав і вирішив, що вони мають «більш давнє дослов'янське походження». На основі вищенаведених рядків з публікації під назвою «Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени» можна зробити впевнений висновок, що такі нестійкі, мінливі припущення виникли саме через відсутність у автора інформації щодо точного датування усіх цих городищ, до яких саме археологічних культур вони належать та відсутність даних щодо їхньої точної кількості. Адже у статті він і сам зізнається, що не впевнений у тому, городища то чи селища, написавши рядки: *«...городищ, а можливо, і селищ...»*. Але на річці Мена, як було сказано вище, немає жодного городища, яке б виникло в IX ст., окрім Киселівського. А більш ранніх, що датувалися б VIII століттям, на цій водоймі взагалі немає жодного. Феськівське виникло не раніше X ст., а сама Мена взагалі не раніше XI ст. [125]. Отже, не було і не могло бути ніякого воєнно-стратегічного «трикутника». Та й звідки О. Салтан узяв такий термін – «воєнно-стратегічний трикутник» невідомо. Але головна проблема в тому, що всі названі Салтаном городища виникли в різні століття, але автор чомусь їх усі зарахував до свого «трикутника». Отож висновок такий: варто завжди ретельно перевіряти достовірність будь якого музейного джерела.

Повертаючись до так званого «воєнно-стратегічного трикутника» та вивчаючи питання походження городищ на території нашого краю, можна зробити висновок, що усі вони, як ті, що стояли по річках Дягова і Мена, так і інші, будувалися не те що за схемою якогось там стратегічного трикутника, а взагалі безсистемно. Наші предки просто обирали найзручніші та найменш приступні місця для влаштування своїх фортифікацій, і саме вибір конкретного місця для будівництва був основним, а не те, як новобудова впишеться в загальну систему якогось там «стратегічного трикутника», адже для створення цілої оборонної системи потрібна сильна держава і сильна влада, чого на той час сіверяни ще не мали. О. Салтан у своїй публікації зауважує, що городища ці розміщені неправильно, не з того боку річки, з якого треба було б,

зважаючи на стратегію будівництва: *«Як відомо з археологічних розкопок, цитадель міста, а разом з нею і більша його частина знаходилися на лівому березі річки Мена. Тобто як тогочасна, так і сучасна Мена розташована перед річкою, яка мала слугувати водною перепоною для прискореного вторгнення ворога, який, форсувавши Десну, просувався до Чернігова. А виходить, що річка Мена не прикриває місто з південного-сходу, а відрізає можливий відступ його захисників з північного заходу»* [126, с. 100]. Але це єдиний момент, в якому можна погодитись з автором, бо дійсно ніякої стратегії в заснуванні міст тут ми і не побачимо. Однак О. Салтан висунув цікаву версію щодо того, що ці городища вздовж річки Мена були так неправильно збудовані племенами балтів тому, що ці міста повинні були обороняти край не зі сходу від кочовиків, а від нашестя північних воєвничих фінських племен: *«Вочевидь, балти на якомусь етапі перебування на теренах нашого краю зустрілися з волзько-фінськими племенами, які або проходили повз них, або ж намагалися їх підкорити. Ось чому городища вздовж річки Мена розміщені так дивно»* [127, с. 107]. І все ж таки, автор знову пише не про поселення, а про городища. Та й не було у Величківці ніякого городища, хоча на горезвісну «Археологічну карту Менського району», що в експозиції районного музею, їх чомусь помилково нанесено аж цілих два. Офіційний перелік пам'яток доводить, що на території Величківки виявлено кілька поселень різних періодів, у тому числі і два часів Київської Русі, але при цьому там немає жодного городища. А от на території Киселівки було виявлено не два давньоруських городища, як про це написано в книзі Д. П. Калібаби і В. С. Соляника «Наша рідна Менщина» [128], а лише одне IX – XIII ст., а друге – то не городище, а поселення (посад) цього городища, того самого періоду [129]. Та й чому О. Салтан вирішив, що Киселівське городище розміщене неправильно? Насправді ж, «неправильним» можна вважати одне тільки Менське городище, та й то це лише думка автора публікації, адже наші предки дурними не були, і свої городи будували правильно. А от про фінські племена, що нападали на балтські городища, О. Салтан взагалі висунув дуже цікаву версію. Даруйте, але про які городища балтів і які фінські племена веде мову автор, якщо ці городища насправді були засновані в період з IX по XI ст.? Та й не всі вони збудовані «неправильно». Отож знову, вже в котрий раз, ми бачимо цілий ряд версій, що не підкріплені достатньо вагомими доказами як документальними, так і археологічними.

Насправді ж, міста по річках Мена і Дягова виникали тому, що в цих краях були найродючіші землі, а річки слугували водними шляхами і таке їхнє розташування було досить зручним для сполучення між ними. Отож більш реальною варто було б розглядати на першому місці не торгівлю, яку підтримували Д. П. Калібаба [130] та В. Ф. Покотило, чи військово-стратегічну, яку висунув О. Салтан [131], а аграрну версію виникнення більшості давніх міст на території Менського краю. Загалом, на Русі дуже часто згустки міст виникали саме в місцях із родючими ґрунтами [132]. На думку П. П. Толочка, найдавніші міста в основі своїй були аграрними. Провідними функціями ранніх міст були політико-адміністративна та військова, а ремесло і торгівля концентрується в них уже пізніше [133]. Під час розкопок навіть найбільших стольних міст, таких як Київ, археологи у великій кількості знаходять лемеші плугів, мотики, коси, серпи, ручні жорна та інші сільськогосподарські знаряддя [134].

Повертаючись до статті О. Салтана «Урустай – «князь» менський», в якій автор вважає, що Мена у 1408 р. була не містом, а селом, варто сказати, що науковець зробив акцент на вивченні лише документальних джерел, які, можливо, і доводять його твердження, але навіть не торкнувся археології, яка якраз і суперечить висунутій думці [135, с. 6]. Аналізуючи дані з археології на території нашого міста за період розселення східних слов'ян та часи Київської Русі, можемо зробити деякі висновки. Свідченням значної заселеності, що не є характерною для сільської, може бути наявність аж семи поселень цих часів, які були виявлені в межах сучасного міста та його околицях. Шість з них виникли у X – XII ст. Одне – у IX ст, і розміщувалося на території, що належить Менській міській раді, біля міського парку, в урочищі Сидорівка – поселення з назвою «Мена-1» (посад городища). Тут же існує і виявлене городище «Замок», що датується XI – XVII ст. Його укріплення були зведені на

мису, що утворений лівим берегом річки Мени та струмком (в минулому річкою) з назвою Сидорівка. Отож час виникнення цього городища, тобто XI століття, можна вважати початком реальної появи міста Мени [136].

Якщо ж навіть припускати, що Мена була зруйнована монголо-татарами в XIII столітті, про перебування яких тут свідчать знайдені в урочищі Сидорівка, тобто на місці Менського городища, наконечники татарських стріл, які на даний час виставлені в експозиції Менського районного краєзнавчого музею, то навіть така версія не має підстав для ствердження того, що Мена занепала і з міста перетворилася в село. Новіші археологічні розвідки на Менщині в районі річки Дягова свідчать, що Менський край не був настільки спустошеним татарами, як інші [137]. Але чи стосувалося це Мени? Чи встояла вона під натиском східного агресора?

Для цього, використовуючи дані з археології, розкриємо питання, чи справді було місто Мена зруйноване монголо-татарами? Тут варто розрізнити саме місто (городище) і посади (неукріплені поселення міста, пригороди). Археологія не фіксує на території Мени існування посадів періоду з XIII по XVI ст. [138]. У випадку війн неукріплені поселення міст завжди страждали найбільше. Отож усі посади міста дійсно були знищені, спалені татарами в XIII ст. Наявні археологічні дані яскраво свідчать про зникнення менських посадів саме в часи татарської навали. А от головна, тобто укріплена частина міста (городище), в урочищі Сидорівка (Замок), вціліла, про що яскраво свідчать дані з археології, і існувала вона з XI і аж до XVII століття, поки в XVI ст. не було збудоване укріплення нове, в районі Менської районної стоматполіклініки на старому поселенні IX – XIII ст. [139].

Система укріплень Мени в XVII ст. включала в себе укріплення Замку, якими володів Адам Кисіль, і укріплення самого міста [140]. З опису Менської фортеці за 1654 р. ми знаємо, що за часів панування польської шляхти у XVII ст. на території Мени знаходилась фортеця із земляним валом і стінами з дубових колод. Була вона досить серйозною: мала троє проїзних воріт, 12 веж. Стояла на березі річок Мени і Сидорівки, а з двох боків навколо неї був викопаний рів. Від «того ж города» (Мени) до річки Мени збудований «відвідний острог», в якому знаходились хороми відомого політичного і державного діяча, православного сенатора Речі Посполитої, воеводи, магната Адама Киселя [141]. Очевидно, що «відвідний острог» (замок), де розміщувались хороми, знаходився не в районі стоматполіклініки, тобто в центрі Мени, як вважає більшість менян, а трохи в іншому місці, на старому городищі з назвою «Замок», що датується XI – XVII ст., в урочищі Сидорівка, в північно-східній частині сучасного міста, район якого в народі називається Перше Травня [142]. Саме там було знайдено посріблену ложечку із зображенням на ній замком. Знаходиться вона в експозиції Менського музею і, зі слів музейних науковців, належала самому Адаму Киселю. Отож за часів панування Польщі Мена почала розбудовуватися і розширюватися. Старе, ще давньоруське, городище на той час уже не відповідало вимогам часу і, в зв'язку з наявністю іншого і новішого, втратило своє оборонне значення, однак могло стати дуже зручним і безпечним місцем, яке магнат і обрав собі для будівництва хоромів, а сама Мена могла отримати нові, кращі укріплення, що відповідали вимогам оборонних споруд згідно з веденням війн XVII століття. Та скоріше за все були прості відремонтовані старі і лише частково, вибірково могли бути збудовані деякі нові оборонні вали, стіни, вежі міста. Загалом, у період з 1618 по 1648 рр. було збудовано понад 30 укріплень і замків на території Чернігівщини [143]. Так, саме «укріплень», а не міст. Однак виникає питання: чи мають міста (укріплені пункти) XVII ст. прямий зв'язок зі старими городищами часів Київської Русі? Для цього варто навести ряд прикладів, які доводять, що практично усі вони, достовірно відомі з документальних джерел XV – XVII ст., виникали там, де знаходилися старі городища часів Київської Русі, що доводить археологія, і навпаки, де не було давньоруських городищ, там не виникали і міста у пізніші часи. Мена, Березна, Блистова, Киселівка в своїй історії мають як городища Київської Русі, так і періоду Речі Посполитої. Селище міського типу Березна Менського району, згадане в літописах під 1152 р. як літописний Березий, на думку О. Шафонського, в часи панування Речі Посполитої

називалось Райгородок і належало Потоцькому [144]. До речі, Райгородок – село в Коропському районі Чернігівської області [145]. А літописний Хоробор, як уже писалось вище, «переїхав» у іншу місцевість Чернігівщини і продовжив свою історію вже там. Отож зв'язок старих міст Київської Русі з містами часів панування поляків є прямий. У 1618 р. за Деулінським перемир'ям Чернігово-Сіверщина, а отже, і Мена переходить з-під влади московського царя до Польщі. Чому поляки, відбудовуючи спалені росіянами укріплення міст та будуючи свої приватні замки, не робили це десь посеред поля, а використовували місця тих самих старих «неправильних» городищ? Очевидно, що міста часів польського панування не відбудовувалися з нуля, а лише укріплювалися та перебудовувалися старі в зв'язку з військовими потребами у війнах з росіянами, а також відбудовували зруйновані і спалені. Чи є в історії факти, щоб поляки в наших краях заснували хоч одне місто? Таких ми не знаємо. У 1633 р. росіянами були спалені остроги Блистова і Мена. Московські війська, спаливши Менський «острог», у результаті взяли у полон під час операції 72 чоловіки [146]. При цьому потрібно зауважити, що в усіх російських документах тих часів під словом «острог» розуміли і невеличкі містечка, і замки, і слабо укріплені частини міст (обгороджені посади), і тюрми. Отож слово «острог» не може мати якогось певного визначення і розкривати його справжню суть. Відомо, що до появи поляків у 1618 р. в наших краях збереглася певна кількість давніх міст, зокрема й Мена. Певних успіхів польська колонізація досягла в Седнівській волості Паців та Менській – Казановських. Як відомо, кращі землі з містами отримували сильніші родини. Більша ж частина території між річками Сновю і Убіддю, де розташовувалися переважно села і мало міст, була розподілена між малопотужними власниками, що визначило відсутність динамічних темпів заселення. Як наслідок, ситуація тут з мережею населених пунктів на початок Смоленської війни (1632 – 1634 рр.) фактично не відрізнялася від 1619 року [147]. Отож на Менщині в цей період поляками могло бути лише частково відновлено деякі старі чи зруйновані укріплення, збудовані приватні замки-хороми, проте не було побудовано міст нових, і Мена разом з іншими невеликими укріпленнями пунктами ще часів Київської Русі продовжували існувати, інфраструктуру яких польські багатії просто використали для своїх потреб, зокрема будівництва приватних хоромів. Утім, не варто й применшувати роль поляків у розвитку нашого міста цього періоду.

Отже, ми ніяк не можемо погодитися з версією О. Салтана про те, що Мена у XV столітті була селом. Навіть коли припускати, що певний час своєї історії місто перебувало в занепаді. Це зовсім не означає, що варто вважати місто селом. Адже реальна, справжня історія населеного пункту починається від часу його виникнення. А усі етапи в його житті, періоди занепаду та розвитку є невід'ємними ланками однієї цілої історії міста від його початків до сьогодення. Та і сам автор «Урустая» пише, що часті феодалні війни, монгольська навала і численні набіги татар призводили до руйнацій поселень та відтоку значних мас населення у безпечніші регіони [148]. Хоч це не дає права остаточно стверджувати про повне знищення міста і припинення його життя і розвитку, пов'язаного саме з його міськими функціями, якщо навіть на якийсь короткий час воно їх утратило. Відомо, що в радянські часи Мена з «містечка» була перетворена в селище міського типу, отримавши статус міста лише у 1966 році [149]. То що, вести відлік її історії потрібно тільки починаючи саме з цього року? Звісно ж, ні. Отож офіційний 1066 рік (XI ст.) цілком можна вважати роком реального заснування Мени, навіть незалежно від того, яке саме місто згадується в літописі за 1066 (1067) рік: Мена чи Мінськ (Менск). Мена цілком могла бути заснована частиною вихідців з Полоцького князівства (територія Білорусі, Мінська область) після того, як київськими князями у 1067 році був знищений стародавній Менск, адже на старому місці він уже не відбудувався і був заснований уже трохи в іншому, але ці події можуть мати певний зв'язок і з Меною. Можливо, частину жителів зруйнованого Менска переселили на територію Мени примусово, та й не треба забувати про реальність в історії факту, яким є перенесення міст. Ймовірним може бути і прямий чи якийсь інший зв'язок Мени з Хоробором. Але про всі деталі тих далеких подій ми можемо тільки здогадуватися, довіряючи лише безмовним даним з археології.

Підбиваючи підсумки статті, треба сказати, що незаперечним є факт грандіозних за своїми масштабами міграцій племен та торгових зв'язків з надзвичайно далекими краями, такими як Римська імперія та Данія. Зокрема, в Західній Німеччині, майже на кордоні з Данією, було розкопане місто Старігард, де майже півтора тисячоліття тому зустрілися південні й західні слов'яни [150]. Свідченням цих міграцій і торгівлі є знайдені на території Менщини артефакти, в тому числі й ті, що нині знаходяться в Менському музеї. Можливо, вони потрапили до Чернігівщини з далеких країн не в результаті торгівлі, а внаслідок міграцій, коли прибулі племена просто ці речі сюди завезли з собою, однак це вже тема для зовсім іншого дослідження. Проте думки, наведені з приводу такого можливого переселення племен з Мінської області на Менщину – це лише одне з припущень. Однак, якщо зважати на однакові назви цілого ряду гідронімів і деяких топонімів, зв'язок Менщини з Мінщиною може бути очевидним.

І, нарешті, дійшла черга до вирішення питання: ким же насправді був легендарний Урустай Менський? О. Салтан у статті «Урустай – «князь» менський» ставить під великий сумнів повідомлення історичного документа, використовуючи як доказ те, що Менського князівства ніколи не було. Отже, на думку автора, не могло такого бути, щоб князь був, а князівства не було, а сам Урустай нібито займав посаду сільського старости, яка за Волоським правом мала назву «князь». Отож, якщо «князь» – це посада, аналогічна голові села, то й Мена в той час (1408 р.) була селом. Такий підхід є невірним одразу з кількох причин. Перше: чому автор вирішив, що у Чернігівському князівстві колись діяло волоське право? Адже відомо, що воно застосовувалось лише в українських селах гірських районів Буковини, Галичини і Закарпаття [151]. Села волоського права існували в Галичині й на Холмщині. На інших українських землях воно не поширювалось [152]. З якого дива це право почало діяти на Чернігівщині, автор не пояснив. І друге: чому О. Салтан ставить під сумнів князівське походження Урустая? Адже відсутність Менського князівства зовсім не означає, що сам Урустай князівського титулу не мав, бо князь не завжди був головою якоїсь адміністративної одиниці, що називалася князівством. При переході татар на службу до Литви відбувалася майже автоматична зміна титулу, про що стверджує і автор статті «Урустай – «князь» менський». Татарський мурза ставав князем [153, с. 7]. Отож не завжди можна робити прив'язку особистого титулу особи до посади, що вона обіймає. На той час (1408 р.) Великий князь Литовський Вітовт планував здійснити адміністративну реформу з ліквідації удільного устрою руських земель, що налякало удільних князів і змусило їх збирати посольство та їхати за захистом до Москви [154, с. 6]. Автор «Урустая», мабуть, чомусь вважає, що все відбувалося приблизно так. У склад посольства, яке мало їхати у Москву, князі й бояри прихопили з собою якогось нікому невідомого сільського старосту з Мени на ім'я Урустай, як кажуть, для кількості, аби побільше їх там було. Утім, це виглядає дуже дивним і несерйозним вчинком, якби той справді був якимось дрібним сільським старостою. О. Салтан вважає, що автор Никонівського літопису навмисно називає Урустая «князем» з метою підвищення авторитету московського правителя Василя I, на службу якого прийшли не другорядні, а шановані й поважні особи [155, с. 7]. Однак, маючи князівський титул, отриманий за якісь певні заслуги, Урустай міг бути набагато вагомішою і впливовішою особистістю, нехай навіть і місцевого рівня. Але ж чомусь не взяли з собою усіх інших сільських старост, а тільки одного Урустая, що вже викликає сумнів щодо думки про його сільське походження. Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського виникає досить складна система взаємовідносин між центральною владою, власниками міст і міськими громадами. Скоріше за все, Урустай був не сільським старостою, а міським, бо в князівських містах поряд з органами міського самоврядування функціонувала старостівська адміністрація – міський орган державної влади, очолюваний старостою. Старосту не обирали. Його призначав сам князь, часто зі своїх слуг, які добре себе зарекомендували. Очевидно, що наш Урустай мав найтісніші зв'язки із самим Великим князем. Тут виникає ще одне, не менш важливе питання: а чому Урустай мав таке ім'я? Адже добре відомо, що, переходячи на

службу до Литви, татари приймали християнство, а отже, і змінювали свої татарські імена на православні, і Урустай міг бути вже Іваном, однак у літописі виступає саме як Урустай. Перший, достовірно відомий за джерелами представник княжого роду Глинських, що мали великі володіння в наших краях (серед яких і місто Хоробор), отриманих від великого князя Литовського Вітовта, – Іван Олександрович Глинський, правнук Мамає, син Олександра Мансуровича Мамає, вихідця з Орди. Всі наступні представники роду, як бачимо, мають не татарські, а руські імена і по батькові. Тож сином Івана Глинського Урустай бути не міг, адже тоді він би мав не татарське ім'я. Та й серед синів Івана Олександровича не фігурує ніякий Урустай, а лише Борис, Федір та Семен. Чи був Урустай братом Івана Глинського? Навряд, бо тоді й він мав би якесь руське ім'я, та й ніде він не згадується серед його братів. Очевидно, що коли навіть Урустай і був родичем Глинських, то скоріше якимось далеким [156]. Якщо був родичем взагалі. Отож маємо розвінчувати ще один міф, цього разу уже від Ю. С. Виноградського про те, що Урустай нібито належав до роду Глинських [157]. Але ж в їхньому родоводі немає нікого з таким ім'ям. Утім, як би там не було, очевидно лише одне: наш легендарний князь Урустай був людиною авантюрною і разом з тим добре умів вислужуватися перед своїми покровителями, завдяки чому і піднявся на вищі щаблі. Особистість без стійких моральних принципів, а отже, зрадити свого вчорашнього хазяїна, якому вірно служив і від якого отримав титул князя та земельні володіння, йому не складало великих зусиль. Спочатку перейшов на бік литовців, потім – росіян. Він завжди служив і дружив із тими, з ким йому було вигідніше. Але знову питання: якщо Урустай був князем з роду православних татар Глинських, які отримали від Вітовта великі земельні володіння у вотчину, то чому Урустай виявився таким невдячним, вчинивши цю зраду стосовно Вітовта? Можливо, тому, що Вітовт якраз і не був його покровителем. Очевидно, що наш татарський князь, хоч і був вихідцем з якоїсь дрібної татарської знаті, але навряд чи мав відношення до відомого роду Глинських. Та й взагалі у наших краях був кадром випадковим, «залітним», котрому вдалося скористатися певним соціальним ліфтом, роль якого на той час могла виконати тільки вірна служба хазяїну, та досягти досить високого становища в суспільстві. Однак Урустай, ким би він не був, в історії Мени все ж виступає як персонаж негативний, звичайний сепаратист, що у 1408 році разом з іншими змовниками добровільно зрадив Литві і перейшов на бік московського князя.

На кінець підіб'ємо остаточні висновки. Історія кожного міста – це його одна ціла історія, що починається саме з виникнення на його теренах першого городища і закінчується нашими днями. Але науковці чомусь часто навмисно її розривають, заперечуючи зв'язок між городищами середньовічними і містами пізнішими, не визнаючи цілісності у процесі їхнього розвитку, що не є правильним. Що ж до питання, коли саме виникло місто Мена, археологія переконливо доводить, що Мена виникла в XI столітті і ніяким чином не пізніше [158]. Археологічні знахідки, значна частина яких зберігається та експонується у Менському музеї, особливо кераміка, результати археологічних досліджень переконливо доводять давнє походження нашого міста. Отож Мена має повне право бути давнім містом наряду з Мінськом та іншими давніми літописними містами часів Київської Русі.

1. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 6 – 7.
2. Салтан О. М. Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі. Науково-документальний нарис / О. М. Салтан. – Харків.: «Барбаріс Прінт», 2013. – С. 1 – 134.
3. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. Салтан // Сіверянський літопис. – 2015. №2 (122). – С. 100.
4. Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – С. 187.
5. Ключевский В. О. Курс русской истории, ч. 1, М., 1937. – С. 123.
6. Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – С. 188.
7. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне. М., 1908. – С. – 58.

8. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 6.
9. Салтан О. М. Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі. Науково-документальний нарис / О. М. Салтан. – Харків: «Барбаріс Прінт», 2013. – С. 152.
10. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. – 2015. №2 (122). С. – 100.
11. Перелік пам'яток археології Чернігівської області Менський район. / Відділ культури й туризму Менської РДА, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://meadm.cg.gov.ua/index.php?id=844&tp=1&pg=struktura.php>. – Загол. з екрану.
12. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии, М., «Наука», 1967. – С. 3.
13. Шмидт Е. А. О Тушемлинской культуре IV – VII веков в Верхнем Поднепровье и Подвинье // *Iš baltų kultūros istorijos*. Вильнюс. – 2000.
14. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.; Л., 1966. – С. 245.
15. Самоквасов Д. Северянская земля и северяне. М. 1908. – С. 56.
16. Карта в експозиції Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Ф. Покотила.
17. Баран В. Д. Скарби VI – VII ст. Анти чи русь? – Археологія. – 1998. – №1. – С. 15 – 27.
18. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
19. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район; Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 107.
20. Шумилович Б., Івасюта О., Петрів О. Історія ювелірної справи в Україні // Ювеліри України. Тематичний збірник. – Київ, 2006. – С. 6 – 11.
21. Калібаба Д. П. Древня і молода: історична довідка про Мену // Наше слово. – 1996. – 21 серп.
22. Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв. М.: Наука, 1982. – С.130 – 134; Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура. М., 1993. – С. 31.
23. То ж скільки років нашій Мені? Дискусія триває. / Сайт Менської районної газети «Наше слово» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/tozh-skilky-rokiv-nashij-meni-dyskusiya-tryvaje>.
24. Бойко О. Д. Історія України (запитання і відповіді). – К., ВЦ «Академія», 1997. – С. 14 – 15.
25. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Книга I. (Том 1 – Издательство социально-экономической литературы. Москва, 1959. – С. – 96.
26. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. – К.: Наук. Думка, 1992. – С. 50.
27. Кто такие анты? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sergeytsvetkov.livejournal.com/67056.html>. – Загол. з екрану.
28. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. – К.: Наук. Думка, 1992. – С. 50.
31. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 22 – 55.
32. Седов В. В. Этногенез ранних славян // Вестник Российской Академии наук. – 2003. – Том 73. – № 7 – С. 594 – 605.
33. «Енциклопедія історії України»: в 10 т. – Т.1 (А-В), – К.: Наукова думка, 2005 р. – С. 95.
34. Бойко О. Історія України / Олександр Бойко, – 3-тє вид., випр., доп. – К.: Академвидав, 2007. – 687 с.
35. Археология СССР. Свод археологических источников. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра, Под об. ред. ак. Б. А. Рыбакова. – А Н СССР, Ин-т археологи. Д 1 – 12. – М.: 1962. – С. 35.
36. Глущенко В. П. Скарб римських монет із с. Лукіщина. Інститут археології АН СРСР. Нумізматика й епіграфіка, том XV [Електронний ресурс] / В. П. Глущенко.

- Режим доступу: http://vatazhkove.poltava.ua/istoriya/skarb_rimskih_denariyiv_iz_s_lukishchina.html. – Загол. з екрану.
37. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. – 2015. №2 (122). – С. 100.
38. Там само. – С. 100.
39. Там само.
40. Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 9. К., 1959, с. 97, 98; Археология СССР. Свод археологических источников. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра. Под об. ред. ак. Б. А. Рыбакова. – А Н СССР, Ин-т археологии. Д 1 – 12. – М.: 1962. – С. 35.
41. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том I. Розділ IV. – С. 1.
42. Великое переселение народов [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://narodworld.ru/germansy/velikoe-pereselenie-narodov-pervy-j-e-tap-germanskij.html>. – Загол. з екрану.
43. Максимов Е. В. Миграции в жизни древних славян //Славяне и Русь (В зарубежной историографии). – Киев: Наукова думка, 1990 – С. 5 – 11.
44. Каравайко Д. В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. – Киев: ИА НАН Украины. 2012. – 276 с.
45. Історія західних і південних слов'ян. Курс лекцій / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. – К., Либідь, 2001. – С. 7, 11.
46. Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Naszyjniki tzw . koronowate z Kluczewa i Lochstädt. Warszawa 2006 [Електронний ресурс] / Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA. – Режим доступу: http://www.academia.edu/2627441/Naszyjniki_tzw_koronowate_z_Kluczewa – Загол. з екрану.
47. Попко О. О. Знахідки бронзових латенських короноподібних прикрас в Менському районі Чернігівської області. – К.: Археологія, 1965, вип. XIX. – С. 179 – 182.
48. Kronenhalsringe. Tur Friedrichshof [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.uni-greifswald.de/leben/freizeit-kultur/museen/sammlungsobjekte/april-juni-2011.html>. Загол. з екрану.
49. Попко О. О. Знахідки бронзових латенських короноподібних прикрас в Менському районі Чернігівської області. – К.: Археологія, 1965, вип. XIX. – С. 179 – 182.
50. Европейская Сарматия. Сборник, посвященный Марку Борисовичу Щукину. Сборник подготовлен по материалам конференции, проведенной в рамках XIV чтений памяти Анны Мачинской. – Старая Ладога, 2009 г., 26 – 27 декабря.
51. Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Naszyjniki tzw . koronowate z Kluczewa i Lochstädt. [Електронний ресурс] / Andrzej MACIAŁOWICZ, Magdalena NOWAKOWSKA. – Режим доступу: http://www.academia.edu/2627441/Naszyjniki_tzw_koronowate_z_Kluczewa – Загол. з екрану.
52. Макарчук С. А. Етнічна історія України. – К.: «Знання», 2008.
53. Проблемы этногенеза славян. Академія Наук Української РСР/ Інститут археології, Київ 1978. Третяков П. Н. О древностях середины и третьей четверти I тысячелетия в южных частях Верхнего поднепровья [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.archaeology.ru/Download/Tretyakov/Tretyakov_1965_O_drevnostyakh.pdf. – Загол. з екрану.
54. Довідник з історії України. В 3 т. – Т. 2. – К.: Генеза, 1995.
55. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
56. Грушевський М. Історія України-Руси. Том I. Розділ IV. Стор. 4.
57. ПВЛ, ч.1. «Повесть временных лет», под ред. В. П. Адриановой-Перетц, ч. 1, М. – Л. 1950. – С. 12 – 13.
58. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Книга I. (Том 1 – Издательство социально-экономической литературы. – М.: 1959. – С. 95.
59. Там само. – С. 96.
60. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. Етнічні процеси в Київській

Русі та походження білорусів та росіян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militaryhistory.narod.ru/etnicprozesy.html>.

61. Стрижак О. С. Сіверяни // Мовознавство. К., 1973, № 1. – С. 67 – 75; Мачинський Д. А. Вказ. Праця. – С. 46 – 52.

62. Список малых населённых пунктов Минской области. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Загол. з екрану.

63. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 62, 124.

64. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.

65. Блакітны скарб Беларусі: Рэкі, азёры, вадасховішчы / Маст.: Ю. А. Тарэеў, У. І. Цярэнцьеў – Мн.: БелЭн, 2007. – 480 с.

66. Менка на фрагменте топографической карты 1933 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.primefan.ru/stuff/pict/maps/menka_1933.gif; Минск и окрестности. Карта 1933 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karty.by/2011/06/18/minsk1933/>.

67. Urban3p [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.urban3p.com/vivarium/2506/>. – Загол. з екрану.

68. Семашко Василь. Тайное русло Немиги / Экспресс новости [електронний ресурс] / В. Семашко. – Режим доступу: <http://www.expressnews.by/2541.html>

69. То ж скільки років нашій Мені. Дискусія триває [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/tozh-skilky-rokiv-nashij-meni-dyskusiya-tryvaje>. – Загол. з екрану.

70. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, «УРЕ» ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 489.

71. Лучик В. Мікрогідроніми і норма // Культура слова. – 1995. – Вип.46 – 47.

72. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. Салтан // Сіверянський літопис. – 2015. №2 (122). – С. 114.

73. Виноградський Ю. С. Назви міст, сіл і річок Чернігівщини / Ю. С. Виноградський // Мовознавство, 1957. – Т. 14. – С. 2 – 5.

74. Мужские славянские имена [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nasled.org/vera/Muzh_imena.htm. – Загол. з екрану.

75. Павленко С. О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернігів: ПАТ. «ПВК «Десна», 2013. – С. 116.

76. Перелік пам'яток археології Чернігівської області Менський район.

77. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. – Київ, Дніпро, 1989.

78. Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предыстории древнерусского города // История СССР.– 1979. – № 4.

79. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.

80. Павленко С. О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернігів: ПАТ. «ПВК «Десна», 2013. – С. 100 – 116.

81. Мужские славянские имена [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nasled.org/vera/Muzh_imena.htm.

82. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 62. С. 107.

83. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район; Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 62, 107.

84. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, «УРЕ» ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 73.

85. Персонажи славянской мифологии / Рис. Словарь./ Сост.: А. А. Кононенко. – К.: Фирма «Корсар», 1993. – С. 19, 20.

86. Карта України [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://bestmaps.ru/stрана/ukraina>.

87. Топографическая карта. Черниговская область. – Киевская военно-картографическая фабрика, 2007. М: 1:200 000.

88. Код імені [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://kod-imeni.ru/slavyanskije_drevneslavyanskije_imena/kaluga.html. – Загол. з екрану.
89. Топографическая карта. Чернигов, Мена. – Государственное предприятие «Киевская военно-картографическая фабрика», 1989. Масштаб: 1 : 100 000.
90. Славянские имена [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.stihirus.ru/name.htm>.
91. Топографические («генштабовские») карты Украины 1: 100000 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://maps.vlasenko.net/map-1k.html>. – Загол. з екрану.
92. Топографические карты Беларуси 1: 100000 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://maps.vlasenko.net/belarus/map1k-by.html>. – Загол. з екрану.
93. Топографические («генштабовские») карты Украины 1: 100000 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://maps.vlasenko.net/map-1k.html>. – Загол. з екрану.
94. Топографічна карта (Менський район). Генеральний штаб. Мена. Стан місцевості на 1986 р. Видання 1991 р.
95. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 62, 107.
96. Ташицкий В. Вопросы языкознания. Издательство Академии наук СССР. – Москва, 1961. – С. 1, 6.
97. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник // під ред. А. В. Кудрицького. – Київ, 1990 р.
98. Хоробор – стародавнє місто-мандрівник [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://nslovo.com/blog/horobor-%E2%80%93-starodavnje-misto-mandrivnyk-abo-terra-incognita-chernihovo-siverschynu>. – Загол. з екрану.
99. Бойко О. Д. Історія України (запитання і відповіді). – К., ВЦ «Академія», 1997. – С. 14, 15.
100. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л.: «Наука», 1981. – С. 13, 16, 42.
101. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III – V вв. – К., 1984; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л.: «Наука», Ин-т арх. АН СССР, 1981. – С. 44 – 48; Терпиловский Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис.н.е. // Автореф. дис. д-ра іст.наук. – К., 1994. – 24 с; Седов В. В. Славяне в древности. – М.: Ин-т. арх. Рос. АН, 1994. – С. 316 – 318.
102. Сымонович Э. А. Городище Колочин I на Гомельщине. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1963, № 108;
103. Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка I – багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів, 1996.
104. Подесіння. Словник археологічних культур. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://pryroda.in.ua/podesinnya/istoriya-desnyanskogo-krayu/slovník-arхеologichnix-kultur/>. – Загол. з екрану.
105. Залізник Л. Л. Археологія України. Волинцевська і роменська культури. – К.: Л, 2005. – 504 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libfree.com/104340278_kulturologiyavolintsevskaja_romenska_kulturi.html#505. – Загол. з екрану.
106. Григорьев А. В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры. // ПАОР. – К., 1990. – С.52.
107. Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII – X ст // Археологія. – 1984. – в. 45. – С. 34 – 46.
108. Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962. – С. 37 – 39; 365 – 384; 457; Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА, 1990, №3. – С.277, 282, 286; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. М.: Тов-во Клышников и Ко, 1992. – С.86 – 92; Новосельцев А. Н. Хазарское государство и его роль в истории восточной Европы и Кавказа. М., 1990. – С. 3, 1999, 202.
109. Березовец Д. Т. Новые раскопки в с. Волинцево // Археологические исследования на Украине. Вып. 1. Киев, 1967. – С. 169; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян. С. 54, 90; Щеглова О. А. Ранние элементы в керамическом комплексе

- памятников волынцевского типа // КСИА. Вып. 187. 1986. С. 15 – 23; Шеглова О. А. Волынцевский горизонт поселения Вовки // КСИА. Вып. 190. 1987. С. 43 – 48; Петпрашенко В. А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.». Киев, 1990. С. 47 – 50.
110. Седов В. В. Древнерусская народность. Русы [Электронный ресурс] / В. В. Седов. – Режим доступа: <http://rusograd.xpomo.com/sedov1/sedov6.html>.
111. Седов В. В. Славяне в древности. Подробнее о расселениях части Черняховского населения в различные регионы и формировании имениковской культуры. – М.: «Фонд археологии», 1994. – С. 304 – 315.
112. Спицын А. А. Древности антов. Сборник в честь А. И. Соболевского. Л.: 1928. – С. – 492 – 495; Ляпушкин И. И. Славяне восточной Европы накануне образования древнерусского государства. Л.: Наука, 1968. – С. 17.
113. Капица Ф. С. Тайны славянских богов. – Издательство: РИПОЛ классик, Москва, 2007. – 416 с.
114. Калібаба Д. П. Древня і молода: історична довідка про Мену // Наше слово. – 1996. – 21 серп.
115. Салинз М. Экономика каменного века. – М.: ОГИ, 2000. – С. 226 – 233.
116. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
117. Сухобоков О.В. Славянские древности последней четверти I тыс. н.э. Днепровского Левобережья // Археология Украинской ССР. Т. III. К., 1986. – 191 – 212. – Дніпровське лісостепове Лівобережжя. – С. 74 – 86.
118. Панібудьласка В. Ф., Деревінський В. Ф., Макогон В. П. та ін. Історія України. Видання 2-е, доп. – К.: КНУБА, 2008. – С. 35
119. Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). М., 1989. С. 171 – 173.
120. Седов В. В. Древнерусская народность [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://rusograd.xpomo.com/sedov1/sedov6.html>. – Загол. з екрану.
121. Перелік пам'яток археології Чернігівської області Менський район.
122. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 72.
123. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
124. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. №2 (122). С. – 100.
125. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
126. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. №2 (122). – С. 100.
127. Салтан О. М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О. М. / Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. №2 (122). – С. 107.
128. Калібаба Д. П., Соляник В. С. Наша рідна Менщина. – Мена: «Домінант», 2003. – С. 80.
129. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
130. Калібаба Д. П. Древня і молода: історична довідка про Мену // Наше слово. – 1996. – 21 серп.
131. Салтан О. М. Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі. Науково-документальний нарис / О. М. Салтан. – Харків: «Барбаріс Прінт», 2013. – С. 1 – 134.
132. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. – С. 17.
133. Толочко П. П. Пути становления древнерусских городов // Проблемы славянской археологии. Труды VI международного конгресса славянской археологии. М: 1997.
134. Даркевич В. П. Происхождение и развитие городов Древней Руси. // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 44.

135. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 6 – 7.
136. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
137. Жаров Г. В. Жарова Т. Н. Археологическая разведка на Черниговщине. // сайт «Археология Чернигова» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archeology.pagod.ru>.
138. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
139. Там само.
140. Шекун А. В. Отчет. Археологические исследования Черниговщины в 1991 г. / А. В. Шекун // Науковий архів ІА НАН України. – Чернігов, 1992. – С. 5 – 30.
141. Акты Южной и Западной России, т. X., 1878 г., с. 821 – 822.
142. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.
143. Бондар О. М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV – XVIII ст.: ілюстрований довідник / О. М. Бондар. К., 2015. – С. 16, 17.
144. Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А. Энциклопедический Словарь (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. – Загол. з екрану.
145. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник Київ «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 696.
146. Ясенчук О. Як предок Пушкіна Мену спалив. / Північний вектор. – 2013. – 28 лист.
147. Кулаковський М. П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук / Кулаковський М. П.; Нац. У-нт «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2007. – С. 22.
148. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. № 1. – С. 6 – 7.
149. Відомості Верховної Ради УРСР. – 16 грудня 1966 – № 48. – С. 521.
150. Музиченко Я. До історії прабатьківщини слов'ян (Незалежний інформаційно-освітній ресурс) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0073.html>. – Загол. з екрану.
151. Шандра Р. Здійснення судами волоського права судочинства у кримінальних справах (XIII – XVIII ст.). / Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. 2009. – Вип. 48. – С. 77 – 87.
152. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 1, роз. 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://varnak.psend.com/narys/ch1_10.html. – Загол. з екрану.
153. Салтан О. М. Урустай – «князь» менський // Сіверянський літопис. – 2011. № 1. – С. 7.
154. Там само. – С. 6.
155. Там само. – С. 7.
156. Глинські – княжий рід Великого князівства Литовського і Московського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/genealogy/item/114-glinski-knyazhij-rid-velikogo-knyazivstva-litovskogo-i-moskovskogo-velikogo-knyazivstva.html>. – Загол. з екрану.
157. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) / Ю. Виноградський // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво, 1928. – С. 147 – 169.
158. Перелік пам'яток археології Чернігівської області, Менський район.

В статтє анализируются научные труды кандидата исторических наук О. Салтана, осуществляются некоторые замечания и уточнения относительно определенных моментов, которые касаются исследования истории возникновения города Мены, которые были освещены автором в его предыдущих статьях. Фактически данная

статья является продолжением исследовательской работы по изучению истории возникновения и развития города Мены, которой положил начало и развил О. Салтан.

Статья направлена на доказание факта более давнего основания Мены, чем об этом писалось в предыдущих трудах, указывая на ошибки, допущенные авторами при освещении вопроса о реальном времени основания Мены и исторические условия, в которых город возник.

Ключевые слова: юхновская культура, зарубинецкая культура, пеньковська культура, колочинская культура, роменская культура, вольницевская культура, славяне, анты, северяне, городища, Мена, Хоробор, Менский музей.

Scientific works of candidate of historical sciences O. Saltan are analysed in the article, some remarks and clarifications come true in relation to certain moments, that touch research of history origins of city Mena, that were lighted up by an author in his previous articles. Actually this article is continuation of research work from the study of history of origin and development of city Mena, that put beginning and developed O. Saltan.

The article is sent to leading to of fact of more old founding of Mena, than about it written in previous labours, specifying on errors, sufferet authors at illumination of question about the real time of founding of Mena and historical terms in that a city arose up.

Key words: yuhnov culture, zarubinetska culture, penkivska culture, kolochinska culture, romenska culture, volintsevska culture, slavs, anty, siveryani, sites of ancient settlement, Mena, Horobor, Mena museum.

